श्रीगणेशायनमः॥ प्रणम्यनीरदश्यामंमुदामुरारिमंदिरं आख्यातवादसंचारंधुरंदेवनतंयते ॥ नैयायिकः परमतेनिराकर्तुंस्वमतंसमर्थयते। आख्यातेति। यत्तोवाच्यः। यत्तत्वद्विशेष्यकोवाच्यः यत्तत्वप्रकारकोवाच्यः तावच्छेदकमितियावत्। यथाश्रुतेयत्पदव्यापारातगतत्वेनव्यापारत्वेनाश्रयेणतत्पदवाच्यतावच्छेदकं। आख्यातेतिहेतुगर्भं। धात्वर्थविशेषणतयाख्यातपदत्वं। यदिवरूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वंतत्प्रकारकबोधजनकमित्युक्तानातत्रैवाख्यातपदप्रयोगात्। तथाचपचतिसादावपिप्रकृतिबोधापत्तिःतत्रापिलकारस्यतत्रत्यैरूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वनोलकारस्यतत्त्वादितिविभाव्यतेनदोषइति। यत्तत्वप्रकारकमेवशक्यतावच्छेदकंवोधंप्रतिलकारस्याधारतालक्षणेनशक्यतावच्छेदकमितिपराभ्युपगमेनाभावेपचतिसादावपिप्रकृतिबोधापत्तेरितितथात्वयत्तत्वावच्छिन्नविधेयकत्वाबुद्धित्वावच्छिन्नविशेष्यक

तिः यतः पचतीतिवाक्यात् पाकानुकूलकृतेरेवज्ञाद्बोधोत्पत्तिनिर्व्यापारयत्नकालेपाकानुकूलकृतेरभा
वात्तदानींतादृशज्ञानमयोगात्स्यतद्याविधप्रमात्मकबोधाजनकतया। योग्यत्वरूपयाऽमेवेतियेनरूपेणोक्तापू
र्वमिष्टसाधनताज्ञानंहेतुत्वेनवाच्यंतादृशज्ञानंचयत्नकालेनास्तीतिनयत्नपदंलक्षणयातादृशज्ञानपरं
एककोटिप्रविष्टत्वेनसिद्धायाःप्रवृत्तेस्तज्जनकतयाश्रुतियत्नसाधारण्यंमानाभावेनेश्वरेवेदंवक्तीतिवाक्यं
छादबोधनिर्वाहःपरिचिंतनीयः। नवतत्राख्यातस्यकृतौलक्षणायानानुपपत्तिरितिवाच्यं। उपदर्शितरीत्याता
दृशवाक्यतात्पर्यज्ञादबोधस्यशब्देनैवनिर्वाहे लक्षणाकल्पनायाअन्याय्यत्वात्। नचाख्यातस्यधात्वर्थविशि
ष्टज्ञानत्वेवेदःपचतीत्यादिवैदिकप्रयोगःपचतीतिप्रयोगवारणायावश्यमाख्यातस्यप्रवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वं
मुपांगंतव्यमितिवाच्यं। आत्मापचतीत्यादिप्रयोगवारणसंभवात्। तथाहि। आख्यातस्य यत्नत्व

२

तादृशसंबंधेन पावानुकूलकृतिज्ञानस्यात्मत्वेसत्या तत्रतादृशबोधापत्तौ क्रियमाणायांफलतः पाक
अनु
कूलकृतिमानात्मेतिज्ञानाद्बोधः यतिरितिनुमाजाकि [illegible] त्रवर्तदृकृतिसंबंधावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारकबोध
बोधप्रतितथाविधयोग्यतासत्त्वेनुतायाःकल्पनीयतथात्मानंवर्तीत्यादिविशेषणजन्यतादृशबोधो
तादृशज्ञानविरहेणतथाविधप्रमात्मकशाब्दबोधापत्तेरशक्यत्वात् एववेश्वरःपवतीतिवाक्यजन्यतादृशबोधो
तिवारणायास्यापिसुलभत्वात् नचैवंसतिईश्वरोवेदंवक्तीतिप्रयोगोधातुपवतिःईश्वरेनवच्छेदकतासंबंध
नहतेरभावादितिवाअत्रसमवायसंबंधेनतादृशज्ञातेपदार्थकबोधंप्रतितथाविधानुपूर्वीज्ञानस्यहेतु
त्वकल्पनातईश्वरःपवतीत्यादितःतथाविधशाब्दबोधस्यानुत्पादेनतथाकल्पनायाश्चसंभवात्कृतिजन्यात्त्रा
त्मापवतिईश्वरःपवतीत्यादिवाक्यजन्यतथाविधबोधेबीजायतिमंगीकुर्वतीसत्तमधिकेननव्यलत्वविरो

विनाऽश्रयत्वप्रतिसंधानेविना। इदंतुधर्मिणीत्याख्यातस्यनाऽऽकांक्षयैवेदार्थमुक्तेः। व्युत्पत्तेरितिचाऽऽकांक्षयैव हेतुसंभवाद्विशेष्यतः। तथाचविवरणाहेतुकानुमानस्याऽऽख्याताकांक्षयैवतुल्यत्वात्तथाव्यवहारहेतुकानुमानस्यापि नाख्याताकांक्षयागौरवात्। इदंविशिष्टेधरत्वसंसर्गेपिशक्तिविलोपप्रसंगाऽनिष्टभावः। ननुविवरणातेवेदंशक्त्याऽऽकांक्षं यत्नानाश्रयत्वप्रतिसंधानवतो। प्रकृतेतुपाकः यत्नाश्रयः पाकत्वाद्देवदत्तानुमानादपियत्नाश्रयत्वाभूसंभवे नाश्रयत्वात्। अश्रयत्वस्याऽऽख्यातयत्पदाकांक्षत्वेकिमपराद्धंधर्मिणोत्यतआह। किंकरोतीत्यादि। यत्न प्रश्ने। यत्नत्वविशिष्टे निष्ठासंसर्गेधवोधकत्वादप्रयोगे। पचतीत्यनन्तरमाख्यातोत्तरकालभाविपचतीतिवा क्येनोपस्थितप्रश्ननिवर्तकत्वस्य यत्नार्थकत्वविनाऽयत्नत्वविशिष्टेधाकांक्षत्वेधवोधंविनाऽसंभवेन। ॥ ४

अन्यदीय गमनानुकूलकृतिमान्देवदत्तोऽयं रथेन गच्छतीत्यत्र प्रयोज्यव्यापारस्य गच्छतिज्ञानजन्यतावच्छेदक

आ. शिरो. ५ गमनस्यान्वयेपरार्थः पदार्थनान्वेतिनतुपदार्थैर्वाक्यार्थोत्पत्तौविरोधः। तत्रव्यापारेश्लक्ष्णवादिम
तेऽपूर्वयति अन्यदीयेति। रथगमनानुकूलनोदनाख्यसंयोगादिमानिश्चलपुरुषोऽयंपुरुषोगच्छती
त्यप्रयोगादिसमर्थः तथावाख्यातस्यव्यापारवादिमतेतादृशेऽचलपुरुषेयंगमनानुकूलनोदनाख्य
संयोगादिरूपव्यापारवत्यापुरुषोगच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरितिभावः। ननुतादृशापुरुषेतत्रावि
धिप्रयोगापत्तिर्नामतस्याविधिवाक्यजन्यप्रमात्मकबोधापादकत्वं सावतादृशापुरुषस्यनिश्चलतादृ
शायांऽव्याप्तेः अन्यदावासेऽद्यापत्तेः। आद्येतत्कालीनभावेनतादृशबोधाप्रसिद्ध्याव्याप्यत्व
भवदभिमतआहार्यो गच्छतीत्यादौ। कैश्चित्तुसाक्षात्कारिधीकरणसंबंधेनवर्तमानगमनविशिष्टेव्यापा
रेऽाख्यातस्यलक्ष्णाकल्पनान्नोपरिलिखितापत्तिरित्यभिसन्धायाह गच्छतीत्यादि। साक्षात्कृतिव्यापारोऽयं एम ५

क्रियानुकूल कृतिव्यापारवान्

स्यादिकचित्क्रियाविशेषव्यापारलक्षणाकल्पनागौरवाभ्यांकचिद्व्यक्तिव्यापारयोर्विशेषेणक्रियाव्यापार
योःप्रतीतिसंभवादित्यर्थः ननुज्ञातीत्यादावाश्रयत्वेनाख्यातस्यलक्षणाकल्पनेवेत्रीघटंजाना
तीतिप्रयोगकालेऽपि त्वन्वितिमैत्रेमैत्रोघटंजानातीतिप्रयोगापत्तिः एककालीनत्वसंबंधाव
च्छिन्नतदाश्रयत्वस्यतदानींमैत्रेऽपिसत्त्वात् तत्तत्संबंधावच्छिन्नाश्रयत्वेलक्षणाकल्पनेपुनरपि समवाय=
क्तौरवंतदवस्थमेव व्यापारेलक्षणाकल्पनमेवन्याय्यं तेनप्रसंगस्यात्यन्तपरिहारीत्यावारणीय
त्वात् यद्विशिष्याख्यातस्याश्रयत्वंतेनाश्रयत्वसामान्येलक्षणाज्ञानंतदाश्रयत्वेनरू
पेणसमवायसंबंधावच्छिन्नाश्रयत्वस्यैववोधात्तथैवकार्यकारणभावकल्पनात् तथापिव्या
पारलक्षणायांभट्टयागौरवापत्तिरितिचेन्नाह। गत्यादिमत्त्वेति आदिनाज्ञानादिपरिग्रहः।मात्रयत्न

= गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरव

युञ्जकत्वावच्छेदकसंभवे ततस्संबंधव्यतिरिक्ताश्रयत्वत्वावच्छिन्नेशक्तिकल्पनेगौरवज्ञानरूपप्रति
बंधकस्यैवाज्ञानस्य प्रसक्तेः। नवाश्रयत्वत्वस्यातिरिक्तत्वमुपेत्यतदवच्छिन्नेशक्तिकल्पने
बाधकाभावादितिवाच्यं। तर्हि आश्रयत्वमप्यतिरिक्तमभ्युपेत्यतदवच्छिन्नेशक्तिकल्पनेचित
त्वात्। नवेष्टापत्तेः। तथासतिविनिगमकाभावात्। अननतत्तत्कुर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनाप्र
येस्पर्शयवात्कस्यचित्त्वावच्छिन्नेश्वरात्स्यात्स्पर्शोत्पत्तिकल्पनेबाधकाभावात्। एतेनसम
वायत्वमतिरिक्तंचेत्कल्पनत्वावच्छिन्नेशक्त्यास्यात्स्पर्शोत्पत्तिः। नत्वत्रत्वंशरीरस्थायाम्ना
विनिगमनाविरहेणाननतत्तन्नधर्मावच्छिन्नेशक्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्यानागतत्वात्। स
द्धिकमपेक्षास्मान्। ननुचैत्रज्ञानाभावादौआश्रयत्वेनरूपेणकल्पनानिरर्थकमेवतत्रा

तण्डुलः पचति चैत्रः मैत्रः पचति तण्डुल इत्यत्र धात्वोर्बोधेन धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयादन्वय

श्रयतासंबंधेनचैत्रज्ञानरूपधात्वर्थस्यान्वयेनैवोपपत्तेःतत्राश्रयत्वप्रकारका
नुभवरूपस्यैवेतिवक्तामतिरूपस्यतुनेति चैत्रः पचतीत्यादि। अन्वयाबोधादितिचैत्रः पचति तं
डुलइत्यादौकर्मनासंबंधेनपाकेतंडुलस्या[illegible]तंडुलस्यत्रपाककर्तृतासंबंधेनमैत्रस्यान्वया
नुभवादित्यर्थः धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोरित्यादि। धात्वर्थेनामार्थ्यं योरभेदातिरिक्तसाक्षात्सं
धेनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वेसत्यर्थः अत्रतंडुलंपचतीत्यादौअभेदसंबंधेनधात्वर्थेनामार्थ्यतं
डुलस्यान्वयात्तुल्यविभक्तिकत्वंनतयेसत्यर्थः अत्रतंडुलंपचतीत्यादौअभेदातिरिक्तेति

[redacted]

र्थःतत्रैवचतंडुलस्यान्वयोऽभ्युपेयतेतथाचतत्राभेदातिरिक्तविशेषणानुयादातेपिनदोषः एव

बाधस्याभ्युपगतत्वात्संबंधेबाधज्ञानस्यासंभवात्तेतुल्यान्वयाः

नामार्थक्रियायार्थयोरेवान्वयबोधस्यतत्रोत्पन्नत्वादितिचेत् सत्यं विशेषणविभक्तेः साधुत्वेनत्रभेदार्थकत्वात्संभवात् तस्यात्रभेदार्थकत्वेपिलुप्तविभक्तेरनुसंधानं लोकपाकृत्यादावभेदसंबंधेन विना
पाकेलोकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्यातत्रैवाभेदांशेलक्षणास्वीकृतिदानसंभवात्तत्रलुप्त
विभक्तेरनुसंधानेविनाशाब्दबोधानुपपत्तेरनुपपत्त्याशक्तिरूपसंसर्गाज्ञसंबंधिनिलक्षणा
यांतत्रापितथात्वंकुशकाष्ठत्वादिनितेनतुलकाष्ठेत्यादौयाकेतनतुलकाभेदस्यैवकर्मतासंबंधेनतत्रतत्
पितोधीत्यत्रातत्रानुपपत्तिभंगप्रसंगात्वारणायसाक्षादिति नामार्थधात्वर्थौमयान्वितविभक्त्यर्थतिरि
क्तार्थः नतुतथापिनकलंजमक्षयेरिसत्रविध्यर्थबलवदनिष्टापत्तेर्नतुबोधत्वविशिष्टेसाधनत्वान्वित

ननार्थाभावस्यधात्वर्थकृलेनभसरणादाक्त्वपाक्तत्रैवव्युत्पत्तिभेदापरिहारो॰ त्रकाशतिवेत्तिपानाद्यर्थेरिक्तत्वं
विशेषणीयं। स्वीकृतौवानत्र यद्स्याभाववतिलक्षणा॰ तस्यत्रभेदसंबंधेनतत्रधात्वर्थः क्षयइति। संबंधम
र्यादयेत्यादि। चित्रंजानातीत्यादौधात्वर्थनामार्थयोः समसमर्यादयोरात्मयत्वस्यभानासंभवादेवमर्थः त
थाचैतादृशकृत्यत्व चुरादेर्धेननामार्थेनिहत्रभेदान्निरुक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे
दकतासंबंधेनत्रादवच्छिन्नेप्रतियोगितानिरूपितज्ञानजन्योपस्थितेःत्रकारार्थसंबंधेनहे
तुत्वेकल्पनीयं। एवंधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनत्रादवच्छि
न्नप्रतियोगितानिरूपितज्ञानजन्यज्ञातीत्यादौ भाव्यमानसंबंधेनधात्वर्थज्ञानस्यनामार्थक्षयतोद्देश्यभवतीतिभावः॥
अत्रचिंतामणिकारमतानुयायिनःचित्रःपचतिनदुलंस्यादौकर्मनासंबंधेनतंदुलस्यपाकेक्षयोद्दे

वारणायनामार्थानि छतष्ठाविधप्रकारतानि रूपितविशेष्यनाद छेदकतासंबंधेनशादवृद्धि त्वावछिन्नप्रतियोगि
कीपरति रूपित छतिज्ञानजन्यो पस्थितेः प्रकारतासंबंधेनहेतुत्वकल्पनमस्तु। धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशादवृद्धि त्वावछिन्नप्रतितष्ठाविधोपस्थितिहेतुत्वकल्पनेनुनिर्थ्रमणिकतया
च नारणी मा तष्ठाविशेतानानी सादि-त्राश्रयतासंबंधेन धात्वर्थप्रकारतानिरूपितत्व विधेबाधका भावादाश्रय
लेआरभ्यतेस्थनि रूपित्व शक्ति कल्पनेकिंप्रमितिनज्ञानी महे। नन्वारभ्यतास्थाश्रयत्व शक्तिनगी कारजानानी
स्यादाश्रयत्वप्रकारक बोधानुभवायत्ना यहतिचेन्। प्रायः स्वमात्रानुभवबलात्तथा बोधकल्पनेवयंती
त्यङ्गीकारात्। अत्रविदंतेवरुवः जानातीत्यादावा ख्यातस्यवरादेः शक्तिकल्पनागौरवात्तत्रनाक्ति नीयाद्यदा
दिनिशादबोधोपपत्यर्थंयदाहि विशेष्यकत्वसंबंधावच्छेदकवृद्धित्वावछिन्नप्रतित्वा धानुसमभिव्या

रमात्मपदत्वमघटाघुपस्थितेर्नतुल्यकत्वमनेघटत्वपटत्वादिभेदेनानेतकार्यकारणभावकल्पनापत्तेरात्मान्तरेश्म
नदनिर्वचनीयज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्चेरकतासंबंधेनाश्रयत्वं वृद्धिस्थत्वादिकं च प्रति आत्मात्मपदनिरूपित पि त
इत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेनेहतुल्यकत्वमनेवंन्यायसि तथाचतादृशप्रकारतानाश्रयत्वं कथंचिदा
ज्ञानीतादौआश्रयतासंबंधेनवैशिष्ट्यधात्वर्थस्यान्वयदर्शनात्तादृशान्वयत्वेनघटरूपकीर्तियमुघट
त्वपटत्वादिकमनेवंरूपतथाविधकार्यकारणभावकल्पनेज्ञानीयोघटइतियोग्यताज्ञानबलात्तथाविधा
त्मपदज्ञानजन्यघटाघुपस्थितेरप्ययोज्ञानीयोघटइतिशाब्दबोधस्यसमाधत्संबंधेनात्मन्यापत्तेर्दुर्वारत्वादि
त्यवैशेषिकमतावलंबेरकनिष्ठप्रकारतासमानाश्रयत्वं वृद्धियोग्यताज्ञानयोरयिकार्यकारणभावेनतथापिमिन्नविषयकानु
मितिसामग्र्यभावरूपकारणावलाभात्तथाविधशाब्दबोधायतेरात्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितसमाधेयतेसवरूपघटत्व एम

णसंबंधेनतादृग्व्यावृत्तपदज्ञाननत्वपर्यायपर्यवसितिविशिष्टघटत्वज्ञाननत्वस्वरूपकार्य भावेनविरो सह
धिसामग्र्यभावरूपकारणवत्त्वात्तन्नात्मानेत्तानीयोघटइतिज्ञानंबोधयतिनचतद्विधायिपुरुषांतरस्यात्मा
तत्पदज्ञाननत्वपर्यायपर्यवसितिकालेपुरुषांतरगतमनिविरोधिसामग्र्यभावरूपकारणवत्त्वात्तन्नीयोघट
इतिज्ञानंबोधयतीतिवैवंविधोएकात्मसमवेतस्वात्मनिव्यावृत्तिप्रत्ययोत्पादनार्थंतदात्मसमवेतत्वपर्यवसिन्न
प्रतियोगित्वात्मसमवेतत्व रात्मत्वेनापिहेतुत्वावश्यकल्पनयात्तत्पुरुषीयोयत्पदव्यावृत्तात्मस्वरूपज्ञाननत्वपर्यो
पर्यवसितिविशिष्टतत्तत्पुरुषीयघटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्वरूपज्ञानी
योघटइतिज्ञानंबोधयत्वीश्वरस्वीकारेनकथमप्यनुपपत्तभावात्। घटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यघटत्व राम

बोधउत्पद्यते। सच कृधातोर्यस्तदर्थकत्वेविनानसंभवतीतितत्स्यतदर्थकत्वमावश्यकमितिभावः"इह
मत्रवोध्यं।तज्जारिपरस्मैकर्तृयंवशक्तिमन्नवतावद्वत्तज्जारिपरस्मैकर्तृशक्तिरेगीकृयतइतिवा
सांतथासतियत्नाचेत्रइत्यादौचैत्रेतत्पदार्थकृतेःसमवायसंबंधेनान्वयबोधासंभवात्।नामार्थ
धात्वर्थयोरिवनामार्थयोरपिअभेदान्वितिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्यावश्यकत्वात्।अन्यथाघटःकर्म
त्वमित्यादिनिराकांक्षवाक्यादपिकर्मतायामाख्येयतासंबंधेनघटादावबोधप्रसंगात्।अत्रतुचैनम्म
त्वेनास्तीतितुनसंभावनीयं।स्वाश्रयतत्वेनतत्स्थायिनामत्वात्।तदाकृतिभिर्युक्तानांस्वाश्रयतामेरु
मित्यादिज्ञातेरादौतुकृतेस्तीनानुकूलत्वाभावेनज्ञानानुकूलकृत्याश्रयबोधासंभवात्।संविषय
कधातुसमभिव्याहारेस्वीकृतेतत्रआश्रयत्वेलक्षणावश्यकीति।ननुज्ञाताइत्यादौतत्वोलक्षणागौ

कारेऽपि कर्तृत्वव्यवहारः स्यात्। तत्र क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्तादृशव्यापाराश्रयो धात्वर्थः क्रियाश्रयत्वं तादृशव्यापारस्य च भावनाख्यो व्यापारश्चेति वादिमीमांसकप्रसङ्गश्चेति चेन्न। तथा सति कर्तरि सत्र धातुवैयर्थ्यापत्तेः। तस्यैवार्थस्यान्यायानुकूलकृत्याश्रयत्वोपपत्तेश्च। नवतत्र कृधातुप्रत्ययानामर्थवत्त्वाद्धातुप्रत्ययानामर्थवतां कर्मणीति वाच्ये। प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वप्रत्ययानामिति न्यूनतेरिति। तनु कर्तरि प्रत्ययानां कृत्याश्रयबोधकत्वे तेभवतिततेर्वक्तव्यो यलार्थकत्वमायातितदेवनातत्सदृशक्रियाश्रयसत्वनुकूलव्यापाराश्रयबोधकत्वमेवेति चेन्न। अग्नीकाराद्यसत्प्रयोगे क्रियायाश्चपदाद्यनुपस्थितेः कृधातोः क्रियार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्तादृशक्रियाश्रयबोधकत्वे धात्वर्थीकारे क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात्। तत्स्यात्क्रियानुकूलव्यापारार्थकत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्तादृशव्यापाराश्रयबोधकत्वे धात्वर्थीकारेऽपि कारकमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात्। कारकमात्रस्यैवतथाविधव्यापाराश्रयत्वात्। तेभावनाख्यो व्यापारश्चेति वादिमीमांसकप्रसङ्गश्चेति चेन्न। अर्थेति। अकुरुकृतइतिप्रयोगात्तत्स्यतत्रा

अन्यथायोगक्षेमंनकरोतीतिबीजादेरप्यंकुरःकर्तृत्वेनापिप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गः प्रयोगात्तत्स्यतत्रा

कर्तृपदेचकृञः प्रत्ययनिरूढलक्षणया तद्विकृतावाद्यभूतमात्रेनतत्प्रयोगः

गम्यकर्तृत्वेयर्थकत्वेपिङ्घटीयकृतिमाद्यायसंभवेनतस्यव्यापाराश्रयताधकत्वायोगात्आद्यबीजा
दिनेतितथाचकृतौव्यापारार्थकत्वेविनाबीजादिकरणकव्यापारजन्यअंकुरइतिबोधजनकस्यबीजा
दिनाअंकुरःकृतइतिप्रयोगस्यासंभवात्तस्यतद्विधायकत्वमावश्यकमितिभावः ननुतथासतिकार
कमात्रेकर्तृसंव्यवहारःअतोकथंपरिहारइतआहाकर्तरीतिअत्रयछार्थिसतमीतस्याच्यर्थकत्व
मर्थः।परइतिचवाक्यपरः।तथाचकर्तृरूपवाक्यार्थकस्यकृञःपर्यवसितार्थः।यदीतिवस्तुतःकार्यकमात्रस्य
कर्तृपदार्थत्वेसतिविरुद्धविवक्षातःकारकाणांभवंतीतिउणादिकसूत्रेकर्तरिप्रयोगभंगप्रसंगइति
भावः ननुकृधातोरनंतरंयोगविभागरूपव्यापारजन्यफलत्वेसत्याख्यातोपस्थाप्यव्यापारस्यतत्फलं
उपस्थितंसत्फलव्यापारस्यस्वरूपंगौरित्यादौनानुपपत्तिरितिचेन।वृक्षंछिनत्तीत्यत्रछिदिक्रियाया

एवं वाचनेन पच धातोरप्रयोगात्कृत्यलुटोरव्यापार प्रतीतिर्बोध्यते योगे तु योगात् जनकव्यापार एव

त्रशक्तिप्राप्तकाभावात्। अस्मद्युष्मद्योरप्रयोगात्कदाचित्तद्बोधसंभवेनतत्रापितत्रशक्तिकसना स्मादिनकिंचिदेतत्। क्रियाधातोर्व्यापारस्यैव कर्तृव्यवस्थाप्याख्यातस्यापित्वाचकर्तृव्यवस्थापयति। एवंचेति। क्रियाधातोर्व्यापारशक्तत्वेकरोतीतिविकरणादेर्यत्नत्वविशिष्टे आख्यातपदशक्तेकर्तृ कर्तृत्वभावेचेत्यर्थः। अवेतनेपीति। वाक्यादावपीत्यर्थः। बाधकविनेति। व्यापारे आख्यातस्यशक्तिकल्पनेबाधकंविनेत्यर्थः। गौणत्वायोगादिति। व्यापारे आख्यातस्यलक्षणाकल्पनायाञ्चयाय्यत्वादित्यर्थः। जनकव्यापारेतिशक्यतावच्छेदकंकोटौजनकत्वंशक्तिनिवेशेगौरवमनुपपत्तीत्यादि वाक्यजन्यज्ञानंबोधेन जनकत्वस्यप्रकारविधयाभानानुभवादिप्रायेणातदर्थइति। आख्यातपदार्थइत्यर्थः। नन्वत्रयुक्ततनक त्वमपेक्षयपूर्वकालवृत्तित्वमात्रशक्यतावच्छेदकंकोटौनिवेशनीयंलघ्वादिसत्तआहुतइतिातथाचो एम १३

त्वा

ख्यातार्थोगतंतुलक्षणादेरप्यनुयाकादिजनकत्वमितिनातिप्रसंगः

कर्मणः हि पचतीत्यत्र यत्नजन्यकृतिमान् भवदुक्तिवत् यत्नाविनाभूतपाकादिनाक्रियाविशेषेणाकारणस्यत्व

परदर्शितापत्तिवारणार्थं गुरुलेपि अनन्यगतिकतया अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपजनकत्वस्यैव आख्यातपदशक्यतावच्छेदकोटौनिवेशनमुचितमिति भावः तदाहेति। आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वेऽसंभवः यत्नाविनाभूते साक्षि यत्नजन्यत्वकाय्योर्थः पाकादिक्रियाविशेषः तेनहेतुनांतत्कारणीभूतयत्नानुमानादिसंभवः अत्रपाकादिक्रियाहेतुत्वोक्तौतत्तावदात्मसंबन्धस्याप्यनन्यगतिकत्वमभ्युपेयतथाचपावकः यत्नजन्यः पाकादिमत्त्वानुमानासाकेयत्नजन्यत्वसिद्धिकालेतुल्यविशिष्टे घट

अन्वयार्थमिश्रेति वाच्यतापत्तेः अपेक्षेतत्रोपदर्शितानुमानेनयलानुभवनिर्वाहेयेमलस्यवर्त्तमानत्वेन
प्रतीयत तस्यापदार्थत्वात्

क्तिलक्षणात्मतत्पररूपवृत्त्याध्यार्थबोधजनकतत्समतात्पर्यविषयीभूतप्रकृतेचपचतीत्यादिवाक्य घट
कीभूतपदाद्दृत्त्यालक्षणयाबोधेकथंतत्रतात्पर्यविषयत्वमिति वाच्य। धूमवतीत्यादिवाक्यस्यतत्पदार्थो स्वांवि
ष्टयीभूतवह्नितात्पर्यकत्वेनवृत्तीत्यादिवाक्यस्यापिघटपदार्थो भूतघटत्वस्यतात्पर्यकत्व
संभवात। तात्पर्यंचअस्मात्शब्दादेतदर्थबोधोभवतीत्यादिवाक्येनाभिलप्यमानाणत्वरूपप्रयोजनत्वप्र
कारकतदर्थबोधसतीच्छा। ननुविवरणात्मपुरेपरातात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पनेसर्वत्रतथासंभवे
नशक्तिग्राहकंमानुपपन्नेत्याशंक्याह अन्यथेति। अन्यथाभ्यर्थ्यस्यापिविवरणाद्यशक्तिकल्पनेत्यर्थः। त
थाचयत्रान्यलभ्यत्वेनाभिमतंत्रैवविवरणात्मशक्तिग्राहकत्वमायास्यतीतिभावः। एवमिति। तत्रहेतुपरामर्शी
तानुमानेनयाकृतनकयलानुभवनिर्वाहेयोसंपर्कःयत्नस्येतिपाकजत्नकयत्नस्यसंपर्कःननुअनुमानो

अन्यत्र व्यापृतेत्यर्थः। व्यापृतेत्यस्य व्यापारवत इत्यर्थेन भावप्रत्ययान्तेन व्याख्यानाद्

उपस्थितेतथाविधयत्ने आख्यातोयमुपस्थापितवर्तमानत्वमस्मिन्नौत्तरकालिकज्ञानवबोधः। भुपेयतइसत आहत इति। अपरार्थत्वात्परानुपस्थितत्वात्तथाचपरानुपस्थितार्थस्मृतबोधविषयत्वनियमेन तथाकल्पनार्थमुसेभवादितिभावः। नचुतत्रयत्नवबोधपरमध्याहार्यतथाविधबोधीयकार्यइसत आह के त्रमत्रेति। जानातिक्रियाछात्रीसादीइसर्थः। अस्यनुत्वादिति। ज्ञानुवबोधपरजन्यपदार्थोपस्थितिसो ताद्दशो वार्यकारणभावस्मृतिहत्वादिसर्थः। तथाचज्ञानानुकूलसादीआश्रयत्ववर्तमानत्वान्वयबोधार्थविशेष्य तावच्छेदकतासंबंधेनआश्रयत्वोपस्थापकाख्यातपरनिरूपितहेतित्वानन्वयवर्तमानत्वप्रकारकस्मृतबोधप्रतिबन्धकतासंबंधेनतादात्म्येनयाधिकरणेहनुत्वकल्पनेनरघोगछतीत्यादौधात्वर्थवर्तमानत्वान्वयबोधविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेनव्यापारोपस्थापकाख्यातपरनिरूपि

नच पाकजनकवर्तमानव्यापार[illegible] पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं यत्नविगमेपि पाकानुवृत्तेः धर्मविशेष

श्रा. सि. दी. १५ वक्तव्यता तद्वर्तमानत्वप्रकारकज्ञानत्वेनोपाधेर्भानस्यातपरनिरूपितवृत्तित्वज्ञानत्वोपस्थिते: प्रकार तांसंबंधेनहेतुत्वकल्पनेनचतत्राधाहतपदार्थोपस्थितेर्वर्तमानत्वान्वयबोधासंभवइतिभावः ननुआरोप स्याप्यकारख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकज्ञानत्वबोधप्रतियत्नपदज्ञानस्योपस्थितेरपि विशेष्य तांसंबंधेनातिरिक्तहेतुनाकल्पनान्नानुपपत्तिरिति चेदत्रज्ञातिरिक्तकार्यतायाभावकल्पनापे क्षयाआख्यातस्यलक्षणयाविशिष्टशक्तिकल्पनायालघीयस्त्वात् ननुयत्नःपाकजनकवर्तमा नयत्नवान्पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्यनुमानात्सर्वत्रसादोषाकजनकवर्तमानयत्ना नुभवोपपत्तिरित्याशंक्याह नित्यकरोतिनवेति यत्नविगमेपीतिनत्थंचव्यभिचारआशंक्यग्रहसंभवे नतत्थाविधानुमितिर्नमेभवतीतिभावः ननुतत्थाविधवर्तमानयत्नविशिष्टकालिकविशेषणतासंबं एम १५

धेनतथाविधानुमितिर्नमेभवतीत्यत आह नित्यताचयत्नस्यनप्रतीयेत

तद्व्यधिकरणव्यापारस्यापि पाकजकलाव- चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिविशेषेणतेनयत्नानुमानमितिचेन्न-

षेनतादृशव्यापारस्यहेतुत्वमेवीकार्यं। अतोनोक्तानुपपत्तिरिति सतआह। धर्मेविशेषेति। चैत्रादिव्यक्तिवृत्तिविसर्ग्यः। ननुचैत्रः तथाविधवर्तमानयत्नवान् तथाविधवर्तमानव्यापारत्वात्। इत्यनुमानेन चैत्रेवर्तमानयत्नानुभवनिर्वाहो भविष्यतीत्यतआह। तद्व्यधिकरणेति। तथाविधयत्नव्यधिकरणा काष्ठादिव्यापारस्यापीत्यर्थः। चैतन्याविनाभूतेति। चैतन्यव्याप्यस्येत्यर्थः। इदंतु स्वरूपकथनपरं। नहेतु तावच्छेदकोटौ निविष्टं स्वतन्त्रनिवेशेप्रयोजनाभावादिति। शोभनादेरिति सारितवदीदर्यापर पर्यायशोभनत्वविशिष्टं तथाविधव्यापारस्येवतत्रतथाविधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमुपेयमिति वाच्यं। काष्ठादेरपि सौदर्यसंभवेनतथाविधयत्नविशिष्टहेतुसंभवेव्यभिचारस्यदुर्वारत्वात्। यतुतथाविधयत्नविशिष्टसमवायिहेतुतावच्छेदकसंबंधत्वमुपगम्यव्यभिचारमाशंक्याह इतिचेत्तर

चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपिशोभनादेः पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति। सत्यं।

तत्राख्यात[illegible] पक्षे लाघ[illegible] मेवं [illegible] पारमपेक्ष्यलाघवेनतत्कल्पत्वेवश्य

सत्यतस्मसंवेधतायोग्यप्रमाणाभावात्पचतीत्यादौ सर्वत्रतत्संवेधयरित्यास्थिय हमत्वेप्रमाणाभावाच्च।
तत्राख्यातस्येति। पचतीत्यादावाख्यातस्यजनकमेवेतत्फलाणा या श्रीकार्यत्वादिरितिभाव। लाघवेनेति।
अतन्यथासिद्धनियतोत्तरवर्तित्वरूपजन्यत्वात्मकस्यव्यापारत्वस्याख्यातपदत्रोक्तभावछेदकत्वक
त्यनागौरवात्तदपेक्ष्यकार्यसामान्यजनकतावछेदकत्वेनसिद्धायायलत्वज्ञातेरवतुक्लप्तावच्छेदक
कोटिनिवेशनस्योचितत्वमितिभाव। ननुसर्वमिदंप्रथमतिङन्तत्वस्योक्तरूपत्वेतदेवनेतस्यातिरिक्त
त्वाणीकारात्। तथाचातिरिक्तजन्यत्वात्मकव्यापारत्वस्याख्यातपदत्रोक्तभावछेदककोटिप्रविष्टत्वे
चकिंविशेषाधकमुतरूपामःसाधकंचेद्योगलक्षणायास्त्वदुक्तमितिचेत्सत्य। व्यापारत्वस्य
आख्यातपदत्रोक्तभावछेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपिनेतसंयोगविभागादिरूपेजन्यसामान्येआख्यात

पाकजनकादृष्टजनकत्वेनज्ञानपाकजनकत्वेमानाभावात्ज्ञानएवक्षित्यादेःकृतित्वेसाध्येनज्ञ

१ ानजनकत्वंतिरोकरणीयाअदृष्टस्यसाधारणकारणतयाननुतिपाकमन्यथानुपपद्यमानंतिप्रयोगापत्ति
रितिवाच्येतिवाच्यं। ननुपाकजनकादृष्टजनककृतेरपिपाकजनकत्वंपाकोदिगोचरकृतिकालेपिप
वतीतिप्रयोगापत्तिरितिशंकावारयतिपाकजनकादृष्टजनकेत्यादि।भानाभावादितितस्यपाकजि
नकादृष्टजनकत्वेनपाकप्रयोजकतयाअन्यथासिद्धत्वेनबाधादिनाअनुमानादिप्रमाणाप्रवृत्ता
दितिभावः।अतएवेतिनज्ञानादृष्टजनककृतेरज्ञानकत्वेप्रमाणाभावादेवसार्थः।क्षितादेरिसाध्यि
तिः सकर्तृकाकार्यत्वादित्यादौईश्वरानुमानेसार्थः।तज्ज्ञानकेति।क्षित्यादिज्ञानकेसार्थः।अद्यीनप्रसंगोपीति।
इत्याद्यातत्तत्प्रसक्तेरकृत्वस्यादृष्टादावकृतित्वन्यत्वार्थकतयाअनुपपत्तेश्चेति।ननुकृतीष्ट
साधनताया।विध्यर्थत्वादिसिद्धमेतत्ज्ञानजादृष्टजनककृतेस्तज्ज्ञानकत्वस्यैवबोधितत्वेनदोषकूटत्व

नकादृष्टजनकत्वादिनाऽन्योन्याश्रयोपिप्रत्युक्तः

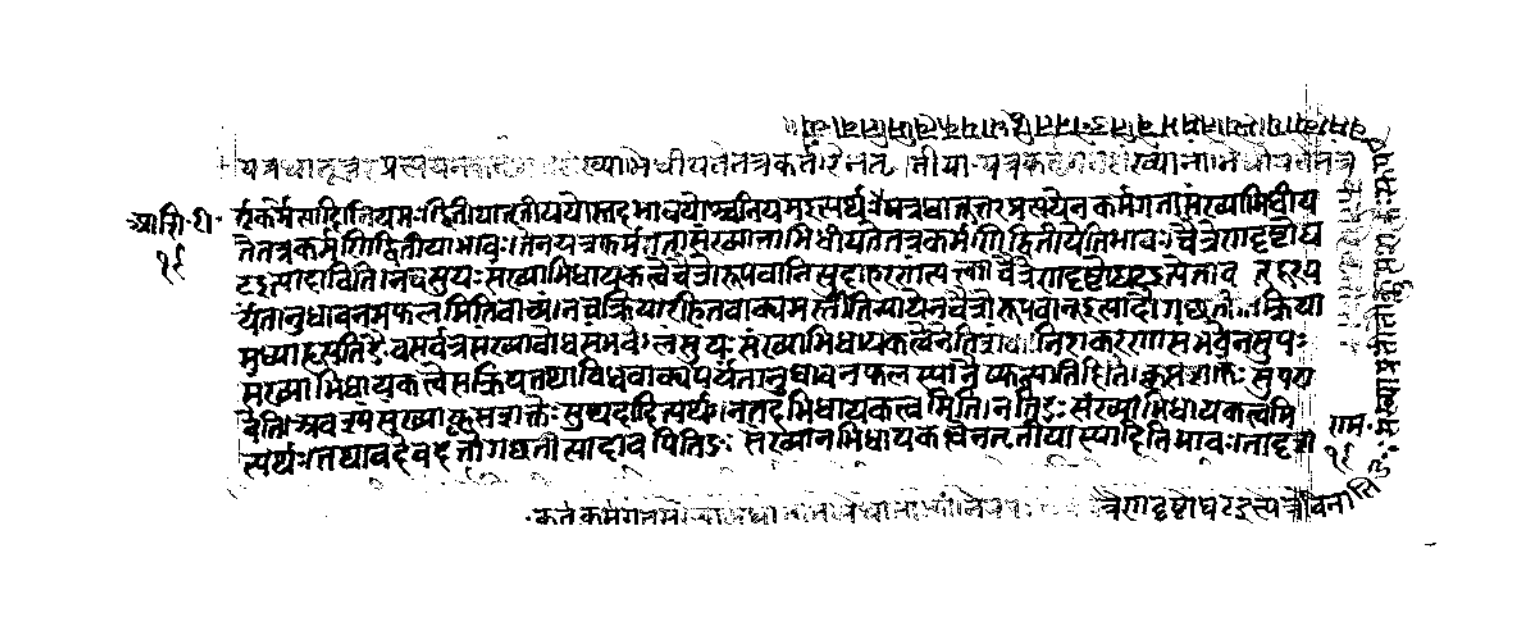
कथमतिप्रसंगो ज्ञानत्वादित्याह। भावेवेति। तज्जनकजन्यज्ञानकरणत्वस्य तज्जनकत्वेप्रमाणमद्वारेवेत्यर्थः। तत्रयावदिति। जनकमात्रेशक्तिर्वारिण्यपीत्यर्थः। ननुजनकत्वेआख्यातस्यशक्तिःकल्पनेशक्यतावच्छेदकगौरवात्तत्र्यर्थः केवलयत्नत्वविशिष्टशक्तिकल्पनेयेवोचितत्वात्तथेत्याह। यत्नमात्रमिति। यत्नत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः। नचाख्यातस्यत्यत्नमात्रवाचकत्वेआख्यातपरत्वलक्षणयोःपर्यायतापत्तिःतत्रकृतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तित्वस्य तत्सर्यायपरार्थत्वादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। नन्वविषयत्वमप्यर्थसंसर्गाभ्युपगमेपाकानुपधायकयाक गोचरयत्नवतिपुरुषेयत्नेतीतिप्रयोगापत्तिरतआह। जनकत्वेति। फलोपधायकत्वेसत्यःफलोपधायकत्व चतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वमतिरिक्तंवेत्यन्यदेतत्। वैयाकरणमतमाह। कर्तृकर्मणीति। नन्वेवं वाच्यो। आख्यातवाच्यो। इतीति। इत्थंचसर्वत्रःसामानाधिकरण्यानुरोधादिति। नामाख्यातयोरेकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसा

भावेवातादृशकृतिनिराकरणायसदृष्टजनकत्वेजनकतायाःलक्षणेऽभिहितेऽप्यलक्षणत्वंचैत्रेणपाक्यतेइतिप्रयोगेऽपि अजनकत्वंवासंसर्गमर्यादयाभासतइतिनव्याःकर्तृकर्मणीलकारःचैत्रःपचतिमैत्रेणपच्यतेइतिप्रयोगेऽपि

अन्यथा [illegible] प्रत्ययोक्तेरित्यत्र [illegible] मा पच्येतेऽत्र कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारात्त्वात्

मानाधिकरणत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ननु तादृशानुभवेमानाभावादित्यत आह अन्यथेति कर्तृकर्मणोरनभिहितयोः कर्तरि कर्मणोरनभिधायकत्वेऽपीत्यर्थः तयोरिति द्वितीयातृतीययोरित्यर्थः अनभिहिताधिकारीयत्वादिति कर्तरि वा मानभि [illegible] ख्यातसमभिव्याहारे विहितत्वादित्यर्थः यद्याख्यातेनक [illegible] नाभिधाय तेनतृतीया यत्राख्यातेनकर्मनाभिधीयतेतत्रद्वितीया भिषुक्तंसंग्रंतीतिभावः ननु आख्यातस्यकर्तृसमभिधायकत्वं नाभिधायकत्वमेवद्वितीयातृतीययोर्नियामकं तथाव्ययंप्रातिपदिकार्थमात्रस्यकर्तृसमभिधायकत्वमिस तत्राह कृत्स्नविनेत्यादि अविशिष्टत्वादिति कर्मण्याख्यातसमाधारणत्वादित्यर्थः तथाचनेयायिकनयेकर्मण्याख्यातकर्मत्वार्थकतयाक्त्यातस्यापिकर्तृतिवाचकतयातृतीयानुपपत्तिरितिभावः नचनैयायिकनयेकर्मण्याख्यातकर्मत्वार्थकतयाक्त्य थमेतदिति वाच्यं प्राचीननैयायिकनयएवैतन्नाभिधानात् नव्यनैयायिकमतेतुपरिष्कारःकर्तव्यः

कृत्यविधानसामर्थ्यविशिष्टत्वात्

कर्त्रैकत्वस्य नामिधानतुकर्त्रैक्यस्याभेदस्यैवाश्रयणात् । वेदकयोश्चौरत्वमधिकं
तेनशक्यतावच्छेदकीभूतैकैकधर्मैकवचनत्वावच्छिन्नस्यैकधर्मस्यैकत्वस्याश्रयतावच्छेदकत्वात् । शक्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदकसंसर्गेत्यनेनसर्वत्रकर्तृकर्मणोराधेयैकत्वबोधस्यैवाभिप्रायात् । कर्त्रैकत्वत्वादिना । अभिधानेविभक्त्यैकत्वत्वादिना कर्त्रैकत्वत्वादीकर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नेत्यादिकल्पनेत्यर्थः । आदिनाकर्मैकत्वादि परिग्रहः । अभिधेयत्वेनाक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेदृशमुपलक्षणम् । कर्त्रादिपदस्यापिशक्ततावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमित्यपिबोध्यम् । ननुएतेन किमायातमित्यतआह । शक्ताविसर्गादिशक्ताविसर्गस्यौरवमित्यर्थेतेनेत्यन्वयः । तथाचकर्त्रादिघटितधर्मविशिष्टशक्तिकल्पनेनतत्तद्घटितधर्मस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनकर्त्रादिपदघटितधर्मस्यशक्ततावच्छेदकत्वकल्पनेनचमहौरवमेवेत्यापिकमतेवि यामरणमनेनएकत्वत्वादिनाशक्ततावच्छेदकत्वादिनाशक्ततिलाघवमिति स्फुटमितिभावः । वेणा

तस्मादाख्यातत्वनकर्तरिकर्मणि चात्मनेपदत्वनएकवचनत्वादिनातद्वयेणाएकत्वादीनांक्रियैकपदो
पात्तत्वाच्चसंख्यायावाच्यगमित्वो
करणमतमुपसंहरतितस्मादितितत्तद्व्येणवेतिलिप्त्वादिनावेसर्थःननुनेदंसंतिवैयाकरणमतेकथंन
कर्त्राद्याख्यातस्थलेकर्मादेसख्यान्वयइसतत्राह।एकपदेतिकर्त्रादिसंख्ययोरेकाख्यातपदोपस्था
प्यत्वादिसर्थःवाच्यगमित्वमितिकर्त्राख्यातादिस्थलेसंख्याया कर्त्रादिवृत्त्यन्वयित्वमितिसर्थःतथा
चएकपदोपस्थाप्यानामर्थानामुसतिबाधकेएकत्रापरान्वयइतिनियमेनएकत्वादिनिष्ठप्रकारता
निरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधेनकर्त्राख्यातपदजन्यतत्तत्संख्याबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिकर्त्राख्यात
पदजन्यतत्तत्संख्यकर्तृपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यैवमेकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मनि वि
शेष्यतासंबंधेनकर्मा[illegible]तपदजन्यतत्तत्संख्याबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्माख्यातपदजन्यतत्तत्संख्य
पस्थितेर्विशे[illegible]तासंबंधेनहेतुत्वस्यचकल्पनीयतयाकर्त्राख्यातस्थलेकर्मादेसंख्यान्वयबोधइति

भावानभ्युकर्तरिआख्यातत्वेनकर्मणिचात्मनेपरत्वेनशक्तिकृत्मनेपेत्रःपच्यतेतंडुलऽइत्यादिप्रयोगापत्तिःत
त्राख्यातस्याख्यातत्वेनकर्तरिशक्तत्याकर्तृरूपास्थितिसंभवेनआत्मनेपरत्वेनचतस्यकर्मणिविधि प
स्थितिसंभवेनतयोस्तत्रैवतंडुलादौअभेदसंबंधेनाचयबोधबाधकाभावादिसतआह।कर्तृकर्मस्था
दिएकदाव्युत्पत्तिमिति।एकस्मिन्फलेएकस्याकृतिमत्यर्थःतथाचतदाख्यातपरजन्यकर्तृत्वप्रकार
कंकर्तृविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिकर्मतावोधंप्रतीततात्पर्यकतदाख्यातपरजन्यतानत्वादिनाव
एवंतदाख्यातपरजन्यकर्मत्वप्रकारकंकर्मविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृबोधंप्रतीततात्प
र्यकतदाख्यातपरतानत्वादिनावप्रतिबंधकत्वस्यकल्पनीयत्वात्तेकदाएकाख्यातपदात्कर्तृकर्म

णोर्बोधापत्तिरितिभावः।केचित्तुतदाख्यातजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्र

तिकर्मत्वबोधकसुविभक्तिसमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृततदाख्यातपदज्ञानं कर्मोपस्थितेश्चेतुल्य-
स्यकल्पनीयत्वान्नैकदाख्यातपदात्कर्तृकर्मणोरन्वयबोधः चैत्रेणातण्डुलश्चैत्रस्तण्डुलः पच्य
तेऽस्मादिप्रयोगोच्छेदापत्तिस्तत्र दृष्टान्तत्वबोधकस्याप्यविवारादिसाङ्गः। नन्वुपरञ्जितरीत्या मैत्रः पच्य
तेतण्डुलश्चैत्रादिप्रयोगवारणायचैत्रः पचतेतण्डुलश्चैत्रादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेति तत्रकर्मतावोधकसु
तत्वात्तदाख्यातपदज्ञानाभावात्। कर्मतावोधकसुविभक्तिसमभिव्याहृतधातुसमभिव्याहृततदाख्या
तपदज्ञानस्यकर्त्रुपस्थितिसत्त्वात्कर्तृबोधेबाधकाभावादिसत आह। कर्तरीतिन्यायेनकर्तृत्वाद्ध
टितनकतावच्छेदकीभूताख्यातपदार्थीयाश्रयसमभिव्याहृतत्वमपिनिवेशनीयमितिनापूर्वित्रि
प्रयोगापत्तिरितिभावः। नेयायिकमतमवलम्ब्येष्टे। अत्रवदन्तीतिनैयायिकनयेनाह्यवदन्ति। कर्त्रे

कर्तरीत्यकारप्रश्लेषात्। पच्यतेमैत्रस्तण्डुलःस्वादमोदिकर्तरीतिवैयाकरणाः। अत्रवदन्ति

आ.शि.दी. २३ शाब्दभावनावच्छेदकाख्यातपदोक्तविभागमूलीभूतकर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानुभिधानविघातकं कर्तृकर्मसाधारण्येनसंख्याबोधाद्यर्थनिरुक्तेः। न भावनाविशेष्यसंख्येति। समानपदोपात्तत्वेनेति। एकपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः। एकान्वयित्वस्यबाधकंविनानियमसिद्धत्वादिसंख्यः। ननु एकपदोपस्थाप्यानामेकार्थान्वयित्वनियमोऽप्रयोजकत्वादुपेक्षणीयइतिचेन्नैवम्। तथाविधनियमस्वीकारे लाघवस्यैवप्रयोजकत्वसंभवात्। तथाहि। आख्यातपदोपस्थाप्यभावना रूपैकार्थ्यस्यान्वयबोधार्थं अवश्यंपदार्थांतरैर्वाक्यानुपस्थितिकल्पनमावश्यकं। अन्यथापदार्थांतरस्यैवाक्यादेः पदजन्योपस्थितिसंभवेनाद्बोधभानोपपत्तेः। तथाचसंख्यायाश्चापि वाक्यान्वयस्वीकारे पदार्थांतरोपस्थितेरकल्पनप्रयुक्तलाघवमतिस्फुटमेवेतियुक्तउक्तनियमः। नचोक्तनियमाभ्युपगमेपवेत्यादिरुक्तिसंगच्छते। २३

भावनायाश्चविशेष्यत्वेनान्वययोग्यःकर्मत्वाद्यनवरुद्धःप्रथमान्तपदोपस्थाप्यःनथैवसाकांक्ष त्वात्।

त्वान्वितपाकेसंख्यान्वयायनिरितिवाच्यं।आख्यातयदज्ञानजन्यसंख्याप्रकारकज्ञानंप्रतिवि
त्रियदजन्यआख्यातपदार्थभावनाविशेष्यीभूतेविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्वीकार्यतयाऽपदार्थ
नायतीरभावात्। नवतथाप्युपस्थितत्वेऽपिउपस्थितिनियमभंगप्रसंगइतिवाच्यं।आख्या नुपस्थाताद्दशा
नियमेऽतिप्रसंगेसाध्यत्वेहसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेनएवकपदोपस्थाप्यस्यविशेषणीयत्वादितिसारः।ननुभाव
नैवकुत्रान्वेतिप्रश्नेसत्रकिंनियामकंतत्राह।भावनायाश्चेत्यादिनाऽन्वयोऽपतर्कति।तथाविधान्वयःका य
र्यकारणभावसिद्धःसएवः।तथाचयत्रकर्मांशेनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्यएवाख्यातार्थभावना
याविशेष्यत्वेनान्वययोग्यत्वंस्वकार्यवारणभावसिद्धंतत्रैवाख्यातेभावनाऽन्वयइतिभावः।नन्वेवं
कार्यकारणभावसिद्धःसएवान्वयस्तत्राह।तथेवेति।भावनानिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेना

ख्यातपदस्यानन्यत्वादबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोग्यतासंबंधेनाख्यातपदसमभिव्याहृतप्रथमांतनामपद
स्यानन्यकर्मत्वायनवरुद्धार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनसमर्थः। साकाङ्क्षत्वादितिन्यायादवोधयदन्यो
पस्थितेः कार्यकारणभावकल्पनादिसमर्थः। तथाचतादृशकार्यकारणभाववलात्तथाविधप्रथमां
तपदोपस्थाप्येनैवभावनायाविशेष्यत्वेनान्वयतीयमुक्तिभावः। ननूपस्थितिकार्यकारणभावेकारण
तावच्छेदककोटेःकर्मत्वायनवरुद्धत्वविशेषणंव्यर्थं।यदिककर्मत्वायनवरुद्धत्वविशेषणंनदीयेतत
न्वयबुद्धिप्रतिप्रथमांतपदजन्योयस्थितेर्हेतुत्वंवदेवमुखमीक्षतादोप्रथमांतपदोपस्थापितविषयेवरे साद्रूपे
वभावनायान्वयप्रसंगस्तस्मात्तादृशबोधेतत्तद्विशेषणार्थंककर्मत्वायनवरुद्धत्वतत्तत्कारणानांवच्छेद
ककोटेर्निवेश नीयेविभाक्तेतथापितत्रपरेप्रथमांतत्वविशेषणंव्यर्थमेव।द्वितीयातपदजन्योपस्थि

तिविषयीभूतार्थस्य ज्ञानस्वोधेकर्मत्वविशेषणात् यादृग्विशेषणात् या [redacted] तादृग्विशेषणात्व
विरुद्धस्वतन्त्रभावनायाश्चयबोधपतिवारणसंभवात् एतेनभावनानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं
बंधेनाख्यातयदजन्यज्ञानत्वबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रथमातपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्व
कल्प्यते। नतुतत्रकर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमपि [redacted] निविशेषतेतस्मिन्निर्वचनाशक्यत्वात्। नवप्रकृतज्ञानत्व
बोधेतरविशेषणात्वमेवतत्। प्रकृतत्वंचप्रथमाततत्सदृशत्वमितिवाच्यं। चैत्रश्चमुख्यश्चैत्रोगच्छतेत्यादि
वाक्यदयजन्यसमूहालंबनबोधेचैत्रे भावनाक्रियानुपपत्तेः। नचप्रथमातपदजन्यज्ञानाद् बोधेविशेष्य
त्वाभावस्तेनतितरांविधेयज्ञानाद् बोधेरतरविशेषणात्वमेवतदितिवाच्यं। तथासतेतादृशबोधेस्यापरित्रा
णकारणाभावाद्यद्दृक्कोटिनिवेशेयरूपविशेषणाविशेष्यभावेविनिगमनाविरहाकार्यकारणभावभङ्गः

स्मस्मृत्यरिरुत्वात्तथाविधान्वयबुद्धिप्रतिबन्धीयविशेषत्वाभावविशिष्टप्रकारतासंबंधेनज्ञानत्वं बो
धस्यैवकार्यकालहेतितयाप्रतिबन्धकत्वकल्पनमुचितं नादृष्टाप्रतिबन्धकाभावकारणत्वकल्पकाभ्यु
पगमे कर्मत्वाद्यनवच्छेदात्प्रत्यक्षादिप्रथमक्षणोत्पत्तौ नादृष्टाभ्युत्पत्तौतथाविशेषणानुपादानेनादृष्टाप्रति
बन्धकाभावस्यहेतुत्वाप्रसंगाच्चरमदृष्टसुखसंस्कारादौ वेदादिपदार्थभावनायाश्चान्वयप्रसंग इतिचेत्
पदानांहि संघातोऽपदार्थेप्रतिबन्धकाभावस्यहेतुत्वेपदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदकको
टावपदत्वोपन्यासात्तत्वविशेषणंव्यर्थमितिचेन्नानुपादानेतथाविधविशेषण
स्यासंसर्गोपस्थितिवैशिष्ट्यायोजनाभावादितिचेन्नैवम्।तत्रतद्भिन्नत्वविशेषितायाविभक्त्यनुपस्थितेरुपस्थि
तिविधायास्तिङन्तपदस्यानुपस्थितिनिश्चयकारणतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवात्।अस्मन्मतेप्रथमान्तपदस्यैवतत्कल्पनेनेति

लाघवस्यैवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटौपर्यवसितत्वात्तथात्वमात्तत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽपदर्शितयुक्तत्वा
वधितादृशविशेषणमात्रवैयर्थ्यकत्वात्। अन्यथातत्तुसारेणोपदर्शितविशेषणघटितकार्यकारणभाव
कल्पनायाआवश्यकत्वात्तादृशानुमितिपरत्वेतथैवसारित्वंतथास्व
कीयार्थरतित्वेनप्रवेशात्तथैवेति। तादृशानुमितसत्तुसारेणतत्तद्भेदेनैवसर्थकंतथाविधप्रतिबन्धकाभाव
त्वतादृशापरज्ञत्वोपस्थितित्वादिनैवेतितुतिर्गलितार्थंन साकांक्षत्वात्। कार्यकारणभावस्याकांक्षा
विषयत्वात्। कल्पनीयत्वादितियावत्। तथाचोक्तयुक्तसत्तुसारेणोपदर्शितकार्यकारणभावस्य
स्थित्वाभावनायाआवश्यकत्वेनियमउपपादनीयइतिभावः। उपदर्शितानुमितेश्चकिंमानमितितुनाशंकनी
यं। तत्रानुभवस्यैवशरणीकरणीयत्वात्। अन्यथानुमितिमात्रस्यैवोच्छेदापत्तेरितिकृतंपल्लवितेन।

चैत्रः पचते च मैत्रेऽस्यादौ कर्तृकर्मप्रधानपदोपस्थाप्यभावनाविशेष्यान्वितत्वेन संख्यान्वयः चैत्रेणासु
त्रैववेतिभावनाविशेष्यकर्तरिकर्मणीति चैत्रसंख्यानन्वयस्वीकारे चैत्रेणासुप्यतइत्यादौ सं
ख्यानन्वयापत्तिः तत्र भावनाविशेषाऽतत्रेष्यत्तिमाह। चैत्रेणासुप्यतइत्यादिना प्रथमांतपदोपस्थाप्यभा
वनाविशेष्यविशेषादिति यद्यपि तत्र ननमाख्यातेन संख्यान्वयः नन्वेवं चैत्रेणासुप्यतइत्यादौ धात्वर्थएव भावना विशेष्यत्वेनाऽस्तु।
तथाचतत्रैवसंख्यान्वयसंभवेकिमर्थमुपदर्शितं स्थलेसंख्याद्यनन्वयेऽदोषप्रसक्तिरित्यत आह। धात्वर्थएवेतिचेत्
सन्नन्तादितिभावनाविशेष्यत्वेनैवधात्वर्थान्वयइतिचुसतिबलमिहास्मिन्चैत्रःस्वपितीत्यादौ साधारणेते
श्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेननामार्थविशेषणत्वाद्वृत्तित्वाद्वा हि नप्रतियोग्यादिपरजन्यभाव
नोपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वकल्पनात। चैत्रेणासुप्यतइत्यादौसाधारणेभावनायांविशेष्यत्वेनान्वयेबाधक रामं
त्वमितिभावः ननुभावनायांविशेषणत्वेनैवधात्वर्थान्वयइतिचुसतेर्भावाख्यातस्थलेसाकांक्षत्वकल्पनीयः। २६

प्यतेगगनेनस्पर्धतेइत्यादौ प्रथमांतपदोपस्थाप्यभावनायांविशेषणत्वेनैवान्वयस्यव्युत्पन्नत्वात्

भावनायाः बाधितत्वाच्च भावना विशेष्यावेशादन्वितैव [illegible]

भावाख्यातस्य लेवधात्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वयशक्तिस्वीकारे सकार्यकारणभावांतरकल्प
यित्वाऽयदर्शितस्थले धात्वर्थविशेष्यकभावनाप्रकारकबोधाकारशक्तिविरहेऽसत्याख्या भावनायाश्च बा
धितत्वाच्चैत्रेणासुष्यतइत्यादौ आख्यातार्थाश्रयत्वरूपभावनायाः स्वीयबाधेनतत्राश्रयासंभवादि
त्यर्थः ननु निरूपकत्वसंबंधेनैवतत्रत्रयस्याश्रयः संभवतीतिचेन्न तथासतिचैत्रेणासुष्यतेनमैत्रेणोया
दीनामर्थानाश्रयापत्तेः नचतत्रनिरूपकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्यस्वीये आश्रय
संभवान्नतत्रत्रयार्थाश्रयानुपपत्तिरितिवाच्यं तथासतिग्रामकर्तृसंबंधस्याभावप्रतियोगितानव च्छेदकत्व
निरूपकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्यालीकृतयात्रासमवेतयत्नाश्रयत्वेनाऽवारत्वा
त्तत्रचैत्रेणासुष्यतइत्यादौयत्नकालीनत्वसंबंधेनस्वीये आश्रय यत्नाश्रयत्वेनाश्रयासंभवेन [illegible]

एकवचनं साधुत्वार्थं ... स्यादुत्थबहु ... औत्सर्गिक ... वचनमेव ... एवं ... यथा ... वचने

संबंधेताश्रयत्वस्यान्वयेनिराकांक्षत्वान्नामैत्रस्यनायङ्नार्थंचैत्रेआश्रयत्वमाद्यायापिचैत्रेणासुप्यतङितिप्रयोगस
म्भवान्नचतत्रएकवचनार्थंसख्यानन्वयेएकवचनंव्यर्थमितिसतआह। एकवचनेत्यादि। अतएवमाद्यारभ्य
तस्थलेएकवचनस्यसाधुत्वादेवसिद्धेः। औत्सर्गिकमिति। प्रथमोपस्थितमित्यर्थः। अन्यथातत्रस्वार्थादेस
ख्यान्वयस्वीकारेस्वार्थिकबहुत्वेपिभावाख्यातस्थलेद्विवचनबहुवचनापत्तेः। तत्रेष्टापत्तिर्नसम्भवति। अभिधु
क्रविरुद्धत्वादितिभावः। ननुभावारख्यातस्थलेसंख्याभावनयोरन्वयेचैकार्थ्यंयथाग्रथमिसतआह। एवंचे
तिभाव्यारख्यातस्थलेसंख्याभावनयोरनन्वयेचैकार्थ्यंयथाग्रथमिसादिवर्तमानत्वलडर्थः। इष्टसाधनत्व
लिङर्थ्यइसर्थः। इष्टसाधनत्वादिकमिसत्रादिपदमतीतत्वलक्षणसाध्यत्वार्थकं। ननुलिङर्थ्येष्टसाधनत्वादेः
लङर्थ्येतीतत्वादेः कुत्रान्वयस्तत्राह। तत्रेत्यादि। लिङर्थ्येष्टसाधनत्वलङर्थ्येतीतत्वादिकंचैकार्थ्यं। ननुत

मानवदिष्टसाधनत्वादिकमर्थः तच्चधात्वर्थान्वितं तत्पचेवप्रसङ्गः

तदबोधकानांघञादीनांप्रत्ययानांसाधुत्वमात्रेभावनायाश्चकर्तृव्यापारत्वेनकर्मत्वेपुनरन्वयान्वयः

शाब्दबोधेभावनाभावइष्टसाधनत्वंआख्यातार्थेविशेष्यंकृदर्थसाधनत्वप्रकारकंबोधयेवाक्येभवतिइत्यादिसमभिव्याहारस्थलेधात्वर्थविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकारकबोधस

नार्थस्यभावनापदव्याख्यतयाकर्मख्यातस्थलेकर्मत्वस्याख्यातार्थ तयासाक्षाद्भावनाविशेष्यएवसंख्या
न्वयोलभ्यइतरेपरयेतस्यतिदेशेनेतिवाच्यं। प्रावी नमनेकर्मख्यातस्यापिकर्तृसर्यतयाकर्मत्वार्थकत्वा
भावेनकर्मत्वस्यभावनात्वविरहाद्यदर्शितानुपपत्तेरभावादिति। ननुयथाचैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यत्रनेयाधि
कमतेपरयरयाकर्मणिलकारेतरेणान्वयः तथाचैत्रेणापचतितण्डुलइत्यत्रापिकर्तृयनान्वयबोधः।एवंनेया
यिकमतेचैत्रःपचतितण्डुलमित्यत्रचैत्रः पचतेतण्डुलमित्यत्रापिभाव्यतासंबंधेनकृतेरन्वयबोधापत्ति।
एवंमैत्रेणापच्यतेतण्डुलइत्यत्रकथतन्मतेकर्तृकर्मणोर्योक्तरीत्यासाक्षतेर्नान्वयः।दर्शितस्थलेषुसर्वत्राख्या
तपदात्कृतेरुपस्थितिसत्त्वात्तस्याश्चकामपाकृतमाश्रयतेतिवेदियाकरणेसमर्थः।तथान्वयबोधकत्वमिति।
कर्तृकर्मणोरिवकृतेर्बोधकत्वमित्यर्थःतथावदेयाकरणमतेयाद्दशाद्दृष्टेत्वादिह नप्रतियाद्दशानुपपत्ति

ज्ञानत्वेनकारणतानैयायिकमतेपितादृशाताद्दशाज्ञानबुद्धिप्रतितादृशाताद्दशानुर्वीप्रतीज्ञानत्वेनहेतुत्वकल्पना
नानुपपत्तिरितिभावः।तथाविधकार्यकारणभावकल्पनावीलक्षणमेवसम्पद्यते। अतइति।तथाविधकार्य
कारणभावकल्पनादिसमर्थः।नप्रयोगाइति।नतादृशाताद्दशाज्ञानबुद्धीयत्वनकारत्वसमर्थः।ननुभावनायाल
तिरूपत्वेनतद्विशेषसख्यान्वयनियमोनास्तीत्यादीकथंरथोगाइतीत्यादीकथंरथेसख्यान्वयः।भावनाविशेष्य
त्वाभावादित्यतआहः।भावनायेतिः।सख्याद्यतिरिक्तायाख्यातवाच्यायांभावनायांपरार्थ
इत्यर्थः।अचेतनानुरोधादितिः।रथोगाइतीत्यादौरथादौसख्यान्वयानुरोधादित्यर्थः।तथाचाख्यात
स्यकर्त्रादिगतसख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवप्रथमातृतीयोपपत्तौ।आख्यातस्यकर्त्रादिशक्तिम
युपगच्छतांवैयाकरणानांमतमनादरणीयमेवेत्युक्तिवादिनैयायिकमतेऽश्रद्धानेःसुधिभिरिति

अन्तोमैत्रायणचित्तेड्लःलेड्लोपश्चतेमैत्रः मैत्रःपश्चतेलेड्लइत्यादयोनप्रयोगाः भावनाश्चाख्यातार्थाः

विभक्ता[illegible]रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणसामा[illegible]धिकरण्यमात्रेऽसंभवदव्याप्तिनवार्यते

भावः। ननु नैयायिकमते आख्यातपदवैद्रव्यद्योर्विभिन्नरूपेणैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यं
नुभवोऽनुपपन्नः। तथाचानुभवरूपविश्रामारणकयत्नमनसमनुमन्यमानस्याह। विभिन्नाभ्यामित्यादि।
नथावनाद्दृष्टानुभव एवासि इति भावः। अन्यथाद्दृष्टत्वादि। एकधर्मिनिष्ठविभिन्नधर्मबोधकत्वरूपसा
मानाधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र वैयाकरणा मतानुयायिनः। आख्यातस्यैकत्रीद्रियशक्तिकल्पने नैयायि
कमतमपेक्ष्य लाघवसंभवात्तथैवोचितं। तथाहि। कर्तृप्रकारकज्ञानाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छि
न्नप्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानादि यदि तत्पदबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तथा
विधत्वाद्बोधसामग्रीकाले कर्तृप्रकारकज्ञानाभावस्य युक्तत्वाल्लाघवमतिसूक्ष्मदर्शनेनेयमेव कल्पनेति
तथाविधत्वाद्बोधसामग्रीकालेतादृग्ज्ञानाभावरूपविशेषणसत्त्वेनविनातथाप्रतिबंधप्रतिबंधक

भावकल्पनेतथाविधप्रसक्तिवारणमशक्यमितितत्कल्पनेमरुमरीचिवैयाकरणमतेऽतिप्रकारकज्ञाना
भावप्रसक्तिप्रतितथाविधज्ञानत्वावच्छेदकसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वकल्पनावश्यकत्वेकनैयायिकमतमपेक्ष्य
लाघवावकाशात्नैयायिकमतेतथाकल्पनाभावादितिवाच्यंवैयाकरणमतेकर्तुरुपस्थितिकालेऽ
तिप्रकारकत्वज्ञानेस्वावश्यकत्वकल्पनेतथाविधज्ञानत्वावच्छेदकसामग्र्यांकालेविषयतासम्बन्धेनवर्तमा
नाभावप्रसक्तिवारणसम्भवेनतथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनायेपदार्थितलाघवप्रयोजकत्वा
तायदिचनवीनोक्तरीत्याऽनुपपत्तिरुद्भाव्यते तत्रतथाविधप्रतिबन्धकाभावत्वेनाधिकमितिम
न्यतेतथापितादृशप्रतिबन्धकाभावेप्रसक्तेहेत्वसम्बन्धकल्पनागौरवेनैयायिकानामिवाद्यनतदर्थिनांचै
वास्माकंगुरुशिरोरत्नाकानुकूलसत्प्रत्ययप्रकारकयोग्यताज्ञानतथाविधकूटसाक्ष्ययमेदृशानाभावत्वात्

अपतंडुलं पचतिमैत्रइत्यत्राश्रयनयाचैत्रोऽशुद्धभावनाविशेष्यः मैत्रेणासंडुलः पच्यतेऽस्यत्रतंडुलःकर्म

कवाधाभावत्वारि रूपणरुद्धमावच्छिन्नादिधरितत्राद्वोधसामग्यभावेनतद्व्यपदेशसक्षकरणात्तस
बंधकत्वेनवैयाकरणामतएवगोत्वसभवारिसास्नाविसरत्व कथमितिकेचित्सबंधेनभावनायावि
शेष्यइत्यर्थःसिद्धातीकृतोकेचिद्विषयतयेतिअन्वयश्चास्यकथमहार्थैकरेशोभावनाविशेष्येतया
चैत्रेणपाक्यतेतंडुलइत्यादौतंडुलेविषयतासंबंधेनभावनाविशेष्यइत्यर्थःसविषयव्यापारइति स
विषयव्यापारानभिधानयतंडुलइत्यर्थःरथेनगम्यतेग्रामइत्यादौनोदनाख्य संयोगरूपव्यापारस्या
ख्यानार्थतयातत्सबंधनिर्विषयतास्वबंधेनग्रामाद्यवच्छिन्नाधारावच्छेदकसंबंधेनोपस्थितेरसंतासभवेतिकर्मत्व
भावःचैत्रनिष्ठपाकभावनेतिमैत्रनिष्ठायायाकानुकूलभावनातद्विषयतंडुलइत्यर्थःतंडुलेनत्या
विधभावनाविशेष्येविषयतयातत्पाकानुकूलव्यापाराख्यकर्मणाख्यातस्थलेकर्मत्वप्रकारकबोधेविशेष्यकत्वो

विषमतमाहुरित्यत्रचित्ररथेनगम्यतेग्रामइत्यादौसविषमध्यापारानभिधानेकागतिः अत्रप्राचः मैत्रेणप
पाकभावनाविषयःपाकजन्यफलशालीतो

लाच्छाद्वोधेभासमानइसर्थः। तथाच तथाविधश्चेदनुभवसदासंख्यामात्रंतदीयार्थः। त्रयेयत्वसंबंधम
योद्यामानइतिभावः। तथेतिवाक्यार्थइसर्थः। तदपीतिफलमपीसर्थः। तथेतिवाक्यार्थसंबंधइसर्थः।
भासमानत्वादितितथाचनामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयानुपपत्तेनकर्मीख्यातस्यलेफलप्रकारकवो
धानुभवायलाघवेनचतत्फलस्यसंबंधविधयाभानासंभवादितिभावः। क्रियाजन्यफलाभावादितिजन्य
तासंबंधेनक्रियाविशिष्टफलंतत्संधातुतोऽलाभादितिसर्थः। विशेषणंविशेष्यभावेसादिः। फलविशेष्य
कक्रियाविशेषणकबोधेस्यधातुतोऽशक्यत्वादितिसर्थः। एतावतापूर्वानुभवयित्वानवीनस्व
मनुभूयसंहरतीतस्मादितिइच्छेयेतिफलस्यात्मनेपदार्थत्वेवेसर्थः। नलभ्येतेतितथाचकर्मीख्यातस्य
लेफलविशेषकनन्मनासंसर्गकक्रियाविशेषणबोधोऽनुभवसिद्धइत्यनुपपन्नइतिभावः। भावनावि

भावनायाक्रियाविशेषणंफलं येफलस्यात्मनेपदार्थत्वेनलभ्येतेतिभावनाविशेषयकेयायाःफले

अन्वयेति भावनाविशेषणं क्रियाविशेषणं वा अन्यत्र कुरु इत्यत्र अन्वयः भव्येन नाम्नात्मनेपदिधा
कर्मभावकर्मसंयोगकुशलः कपिलव्यापारणाविष्टो यः क्रियार्थः अन्वयः

यथ्यर्थेति भावनाविषयीभूता या क्रियायाः श्रेयसोऽर्थः फलं तन्त्रयोर्नयतेः संबन्धिन्यौ यौ अन्यत्र सेति
कर्त्राख्यातस्थले कृतस्तस्यार्थः तथाचत्रेत्याख्यातार्थीतरवर्तमानत्वादीधात्वर्थस्यान्वयायतिवारणार्थं
धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनाश्रयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति आरब्धातयदनभूतभु
ञ्छितेर्विशेष्यतासंबन्धेनरुतुल्यकल्पनान्नाधात्वर्थविशेषणत्वेनति उर्थहुतेरन्वयइति भावनाकृतन
भिधायकेति कृतनाभिधायकोयोभावकर्मविहितस्तत्तत्प्रत्ययस्तत्तन्नयोगे भावनाकृतप्रत्ययकृतीयारूपभु
यइत्यर्थः युष्मदित्यादिति चैत्रेणागतमित्यादिभावादिविहितकृत्प्रत्ययस्थले कृतस्त्वादेरर्थः तद्वाचि
धकृत्प्रत्ययस्थलेषु बोध्यकृतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनाश्रयबोधप्रतिधानुजन्याय
स्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेनरुतुल्यकल्पनस्य कृत्वाल्वर्थकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोधे बोधजन्याप

सम्बन्धकृतेः क्रियाविशेषणत्वेनैवान्वयव्युत्पत्ति

इतिभावः ननु आख्यातस्यकृतिकर्माभिधायकत्वेचैत्रेणापच्यतेतंडुलःतंडुलःपच्यतेचैत्रस्यादिप्रयोगाप
त्तिरित्यत आह। कर्तृकर्मवदिति। विवक्षायांतेयथा कर्त्रा ख्यातलक्षणेशक्ततावच्छेदकंएवंकर्मा
ख्यातलक्षणेशक्ततावच्छेदकंतथानेयायिकमतेपि कर्त्रा ख्यातलक्षणेशक्ततावच्छेदकंएवंकर्मा
ख्यातत्वकर्मत्वशक्ततावच्छेदकमितिउपदर्शितस्थलेकृतिकर्मत्वयोर्बाधाभावान्नोपदर्शितप्रयोगा
पत्तिरितिभावः। कृतिकर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदकेकर्त्रा ख्यातत्वकर्मा ख्यातत्वेऽभेतेस्त्रीयस्मृभक्तांतर
माह नवेति। तथासतिपक्ष्यतेतंडुलोमैत्रस्यादिप्रयोगापत्तिरपिदुर्वारेतिभावः। केचित्तु आख्या
तत्वमेवकृतिशक्ततावच्छेदकंलाघवात्। नचैवंसुकृपचीगापत्तिःसुकृतिविशेष्यकाख्यातजन्ये
रूपितशक्तिज्ञानेनकर्मत्वावबोधनायचैत्रेणापच्यतेतंडुलःसाधानुपपत्तिज्ञानस्यसहकारित्वकल्पना

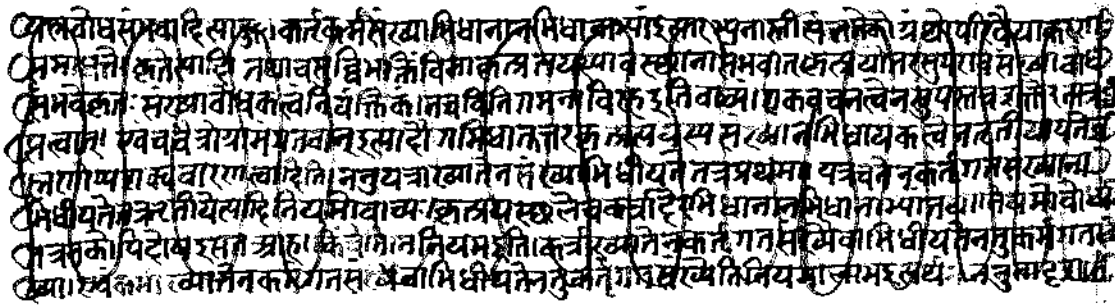
नाच्चयः कर्त्रादिविहितकृतः कर्त्राद्यवाचकत्वेचेत्तोगतेस्तादौसमानलिंगकत्वनिर्देशाज्जयतेःसमान
लिंगकत्वेभेदाच्चयतोधस्यानुभवसङ्गतयातस्यानिर्वाहादिति भावः ननुतादृशानुभवाभावाद्वे
त्यत आहाभोक्तृत्वेत्यादि अत्रचकृत्रसयस्यकर्त्राद्यवाचकत्वेभोजनानुकूलकृतिरूपत्वेतीसा
धनव्यतोधः स्यात्तत्वविशेषदर्शिनामनुभवस्तविशेषदर्शिनातादृशवाक्यात्प्रोजनानुकूलकृतिमा
नूत्यतीत्याधनव्ययतोधोधपसर्थेकर्त्रादिविहितकृतः कर्त्रादिवाचकत्वभावरूपकमितिभावः सामा
नाधिकरण्यादीतिअभेदान्वयतोधादीत्यर्थः आदिनाभोक्तृत्वेत्यतीत्यादोभोजनानुकूलकृतिमा
नूत्यतीत्याधनव्ययतोधयपरिग्रहः ननुकृत्यसयस्यकर्त्रादिवाचकत्वेगतेस्तादोधात्वर्थान्वयानुपप
त्तिःकर्त्रादेःकृत्यादिविशिष्टरूपत्वयोग्यतयातादृशपदार्थकदेशेनतत्रानुकूलत्वादिसम्बन्धेनधात्वर्थगमना

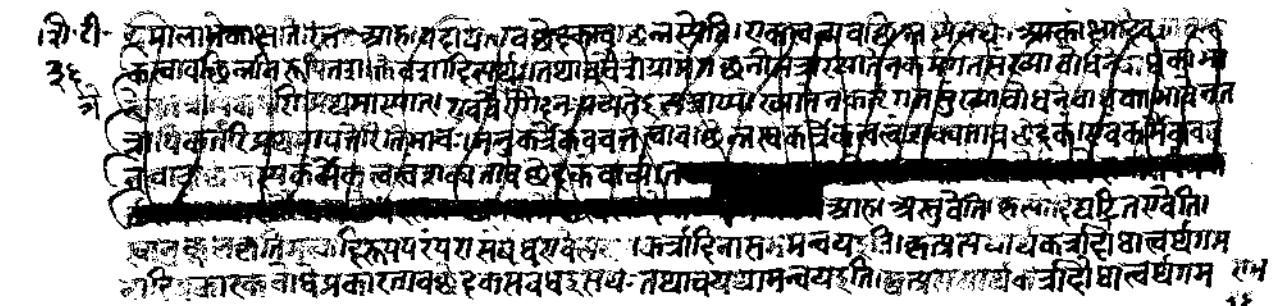
चैत्रस्यनप्रामैत्रादन्योघटस्तस्य [illegible] परेपरोक्षत्वादावेदकपदार्थेन [illegible] वेदकेनैवकृत्याद्यधात्वर्थीक्रियः

रेत्वयासंभवादित्यतआह चैत्रस्यनप्रेत्यादि। नहृत्परस्यजन्यपुरुषरूपस्यचैत्रपुत्रवावकत्वयाजन्यत्वस्यपुरुषपदार्थैकदेशत्वेपिचैत्रैवंचैत्रस्येति। अंतार्थस्यचैत्रसंबंधित्वस्यान्वयः। जन्यपुरुषजन्यपुरुषरूपपुरुषपदार्थेचैत्रसंबंधित्वस्यान्वयेचैत्रपुत्रेपिचैत्रस्यनप्रेतेतिप्रयोगप्रसंगात्। तथाचतत्रयथापदार्थैकदेशेन्वयस्तथाचैत्रेगतेसादौयदार्थैकदेशेवोधांगीकारेपिप्रकृतेविरहादितिभावः। ननुजन्यपुरुषजन्यपुरुषत्वस्यनपुंसकपदजन्यत्वावच्छेदकत्वेविशिष्टशक्तिकल्पनेगौरवात्पुंस्तरूपहायजन्यत्वपुरुषत्वेतिशक्तावच्छेदकद्वयमेवतुस्यमस्तुतथाचचैत्रस्यनप्रेतेसादौचैत्रसंबंधित्वस्यजन्यत्वेन्वयःजन्यत्वस्यपुरुषेन्वयःपुरुषस्यजन्यत्वेन्वयःजन्यत्वस्यपुनःपुरुषेन्वयश्चेवंचैत्रसंबंधिजन्यत्वाश्रयपुरुषजन्यतानिरूपितान्वयबोधस्यविनेकदेशान्वयमुपपत्तौउपदर्शितदृष्टांतोसंभवतिशक्तिकल्पस्य

लांतरेतमाह। मैत्रादयश्चेति। अत्रयेभावः। अन्यपदस्यभेदएववाक्यतात्पर्यकृत्। नतुभेदाश्रयत्वेगोरत्वादात्
थान्वयबोधानुभवात्। एतेनान्यपदस्यापिस्वरूपशक्तिकल्पनेनिरस्ता। तथाचभेदाश्रयत्वसादौपञ्चम्यर्थ
प्रतियोगिकत्वस्यैवान्यपदार्थैकदेशेभेदे बोधेविनैकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः। एवंघटादयश्चेत्यादौ
एवंरूपेषष्ठ्यर्थावधित्वस्यान्वयोपपत्तयेतथैवघटादेरपरइत्यादौनञोविरोधिगुणवतिलक्षणायापरस्
त्वैकदेशेयुगपद्बुद्ध्यन्वयेनघटावधिकपरत्वविरोधिगुणवानित्यन्वयबोधोपपत्तयेचैवंरूपस्य
स्वरूपस्यैवैकदेशान्वयस्वीकारेबाधकाभावइति। ननुगौर्नास्यपशुरित्यादौनिसत्वपशुभिन्न
त्वयोरन्वयबोधायकिंविशेषार्थंनिरूपकतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थि
तेर्हेतुत्वस्याकल्पकत्वाच्चेत्र स्मनपृते सादौयदर्थंकदेशेजन्यलोकयत्वेत्र संबंधित्वस्यान्वयइसत आह ति

यैवेतिकार्यतावच्छेदकसंबंधविशेष्यतायां नरपदार्थाधीतिरिक्तत्वनिवेशो नैवसर्थः तथाकांक्षाभावा
दिति। ज्ञाद्बोधपदार्थोपस्थितौ कार्यकारणभावस्कल्पनीयत्वादिसर्थः तथावयुरपि तेषांका
र्यकारणभावः स्वीक्रियतइति भावः। ननु चैत्रस्यनेतादौ खनमनाश्रयपुरुषजन्यत्वरूपसंबंधस्व
बंधार्थः तस्यैवनरपदार्थादौजन्यपुरुषजन्यः न्वयः मतुपदार्थैकदेशजन्यत्वे चैत्रनिरूपितत्वरूपस्व
स्वार्थसंबंधस्यान्वयः तथासतुपरंत्रिंशतकार्यकारणभावेननरपदार्थाधीतिरिक्तत्वस्यविशेष्य
तायानिवेशोगौरवात्। तथावनोक्तज्ञातानामवकाशः सत

मुख्यनाक्षत्राधारणस्यफलादर्शनाकर्मत्वस्याकृत्वादर्शनाच्चफलस्यचानभिधानेऽदृष्टोपादनमः

नादिप्रकारकबोधप्रकारतावच्छेदकसंबंधश्चस्यर्थस्तथाचयथानस्पदार्थउद्देशेतरपदार्थसंबंधरूप
श्चस्यर्थस्यैवान्वयःस्वीक्रियतेयथाचैत्रेणग्रामंगत्वेत्यादौत्वाप्रत्ययोद्देश्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रकृतिजन्यो
तियोगिकत्वस्यान्वयःनत्वेकदेशान्वयोयितथागतेत्यादावपिकर्तृरूपकृत्रसंबंधेनाख्यातार्थस्यवस्तुतः
कृतत्वस्यतत्वादिरूपप्रकारसंबंधेनगमनादेरन्वयोनतुपदार्थैकदेशेतीतिभावः ननुचैत्रेणगतो
ग्रामश्चादौकृतत्वसंबंधकर्मादिगतप्रत्ययानभिधानात्द्वितीयाद्यापत्तिरित्यतआहमुख्यफलादीत्यादियदेनविषयत्वादियरिग्रहंकृत्वादीत्यादियदेनरथेगच्छतीत्यादा
यग्रहःद्वितीयादियदित्यादिनातृतीयादेरपरिग्रहःअत्रवातेचैत्रेणगतोग्रामश्चादौवित्यर्थःविनिगि
मिधानश्चकर्मत्वादिविनिगमकस्यबोधनश्चस्यैवतथात्वेकृत्रत्ययेनयत्रविशेषणविषयविशेष्यवे

कृत्वचकृतावेशेषस्याभेदान्वयेविशेषणस्यानभिधानात्

यद्यावाक्यार्थत्वादिकं नवोध्यतत्रद्वितीयायदर्शनेतिनियमः एवमाख्यातेनकर्मत्वादिकं नवोध्यतत्रा
पिद्वितीयास्यपरोनियमः स्वीक्रियते। ननुकर्मण्यितासख्यानाभिधानयोर्नोपनियमइतिनोक्तानु
पपत्तिरितिभावः। कस्यचिन्मतेदूषयितुमनुवदति। यत्त्विति। धात्वर्थस्यसंख्यावत्त्वेनकर्तृत्वा
त्प्रत्ययस्यैवकर्तरिशक्तत्वात्तावद्धेदकल्पनमित्यर्थः। तथाचोक्तं तावद्धेदकल्पनंयावत्सर्वत्रकर्तावे वशक्तिः
नत्वाख्यातस्यकर्तरिशक्तिः कल्पनीयास्यैवकर्तरिशक्तिरितितथासतिविभक्त्यर्थेनोक्तंतावद्धेदकल्पन
मोत्सर्गिकमितिभावः। ननुकर्तृत्वस्यैवकर्तृवाचकत्वेदेवदत्तःपाचकइत्यादौदेवदत्तादिपदार्थेपाचका
द्यर्थस्यकर्तृभेदान्वयबोधस्तत्राभेदान्वयबोधस्यैवानुभविकत्वात्तत्रैवप्रत्ययशक्तिकल्पनमुचितमि
त्यतआह। पाचकादिपदात्वित्यादि। सामानाधिकरण्यानुरोधात्। अभेदान्वयबोधानुरोधात्। लक्षणेति

भावकृतोऽपि वाच्यवृत्तेः धातुत्वादिति चेन्न तस्याख्यातस्यैव लघुत्वाच्च

तथाचतत्तथान्वयानुभवस्यकृत्कर्तरिलक्षणयैवान्वयेनेतिभावः। भावकृतोपीति। ज्ञाततावच्छेदकावच्छिन्नस्यज्ञप्तेर्बोधकत्वनियमादितिभावः। ननुधात्वर्थप्रत्ययस्यैवकृतिज्ञाततावच्छेदकत्वेपिभावकृतोनकृतेर्बोधकत्वंतथाविधबोधेभावकृदादिभावनायुपपत्तिरितिचेन्नैवमित्यामकत्वाभ्युपगमादित्यतआह। धातुत्वादिति। अस्तिपदात्प्रत्ययस्यत्वादिपरित्यागेन तस्माद्धात्वर्थप्रत्ययत्वात्। भवाद्यर्थस्यतमत्वविनाधात्वर्थत्वस्यप्रकारतानिरूपकतानवच्छेदकत्वंभवत्यर्थमात्रान्वयित्वं स्वरूपेणाप्रसंगेपिप्रत्ययत्वेनप्रसंगात्तदपेक्षयाल्पविषयत्वेनधात्वर्थत्वस्यैवलघुत्वात्तत्वेनैवधात्वर्थः कृतिर्ज्ञाततावच्छेदकत्वेनैवान्वेत्वमितिभावः। एतेनाख्यातमात्रस्यकृतिवाचकत्वेकृत्प्रत्ययत्वंकर्तृज्ञाततावच्छेदकमितिसोऽयमेतद्ग्रंथस्यैवकृत्तरप्रत्ययत्वस्यकृतिज्ञाततावच्छेदकत्वमुचितमितिपिनि

रोताप्रसक्तत्वस्याख्यातत्वकृत्वघटितत्वेनलाघवानवकाशादिति। कृतौशक्तिरिति। कृतिविशिष्टेकर्तृत्वा
शक्तिकल्पने नंतकृतौतत्कर्मत्वावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवंकृतौतत्कल्पनेनुक्लातेत्वजातेरेवतच्छ्रुत्व
त्वावच्छेदकत्वकल्पनेलाघवमितितत्रैवतत्कल्पनमुचितमितिभावः। यतएवादिग्रहणात्सभवादिसत
स्यगवादिपदानांगोत्वविशिष्टेशक्तिकल्पनेनाजयः। ननुगवादिपदस्यगोत्वविशिष्टेशक्तिकल्पनस्या
वश्यकतयालाघवात्तत्रैवतत्कल्पमस्त्विति अतआह। गोत्वत्वादिनेत्यादि। गोत्वत्वसगवेतरासमवे
तत्वेसतिगोनिष्ठासामान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतयागोरवादितिभावः। त्रिनिष्ठातरा
णामिति। त्रावत्रिष्ठमहत्त्वत्रिष्ठादीनामित्यर्थः। त्राकाशत्वमिति। आकाशायदमहत्त्वादित्रयत्व
त्वमित्यर्थः। तत्रायशब्दादेरविशिष्टशक्तिकल्पनेपि अनंतशब्दादीशक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेगौरव

भवात्। गोत्वत्वादेनाश्रयोचत्वेगौरवात्। [illegible] पदानांगोत्वादिविशिष्टेशक्तावेशेषेण न

केवले विशेषणेऽस्वारसिकप्रयोगस्तुल्य एव। एवंच गतोऽभ्यर्हितमित्यादौ फलस्वरूपाख्यानानामेव

दारोतछक्यत्वकल्पनेतुऽऽख्यादिजातिःऽऽख्यातावछेदकत्वंस्वीकरेलाघवमितितत्रापिऽऽदावेव
शक्तिकल्पनंस्यादितिभावः। तुल्यएवेति। कृत्प्रत्ययस्य स्वरूपेऽपिऽऽख्यविशेषेऽसंसर्ग्यः। तथाचयथाऽऽदावा
कृत्यादिपरस्मैपदंस्वारसिकप्रयोगाभावात्तत्रतत्प्रत्ययवाच्यत्वंतथाऽऽख्यातावपिकर्तृविहितकृत्प्रत्ययस्य
स्वारसिकप्रयोगाभावात्तत्रापिनतत्प्रत्ययवाच्यत्वमितिभावः। कस्यचिन्मतंदूषयितुंदर्शयति। एवमि
त्यारभ्यकेचिदित्यंतेन। एवंकर्मविहितकृदाख्यातयोःफलवोधकत्वंअवस्थापनेनेवेसंसर्ग्यः। लाघ
वादिति। फलानुकूलत्वविशेषशक्तिकल्पनापेक्षयाऽऽख्यातेऽल्पाघवसंभवादित्यर्थः। अनुमतमभ्यु
पेतीत्यनेनानुकूलत्वविशेषेऽपिऽऽख्यातार्थइतिनियमस्यापिनुभंगइतिसूचितं। व्यापारविशेषमात्रमिति। अनु
त्वादिविशेषेऽपिसंसर्ग्यः। मात्रपदेनफलमवच्छेदकइतिस्वीकारेतादृशेतिव्यवच्छेदेनसं

आभात्[illegible]

नतु मायारमात्रस्मधात्वर्थत्वेयागस्य द्वितीयादेः कथंकर्मत्वलाभः सत आह। यागमनुष्ठाय इत्यादेः आख्यातकृतभेदेनोद्देश्यविधेयभावः। अत्राहिनायागस्यगंतादृश्यादेर्यद्यप्यपूर्वजनकत्वलक्षणमेति। फलत्वमत्रजन्यत्वदृष्ट्याफलत्वविशिष्टजनकत्वस्यद्वितीयार्थत्वात्। यागस्य द्वितीयादेरसमवेतत्वात्स्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वस्यबोधप्रकारमाह। फलंवेत्यादिना। वेत्रस्यनेत्यादिविवेकेरज्ञानंचयत्नीकारेतुसविलंवेधतयाउपदर्शितकर्मत्वस्यापिबोधइतिभावः। फलजनकत्वंद्वितीयादेःशक्तिकल्पनेगौरवात्तदभावायफलेशक्तिःजनकत्वंतुसंसर्गमर्यादयाभासतइत्येवसम्यक्त्वात्थैवाहाफलमात्रवेति। जन्यत्वविशिष्टदेसर्थेःफलसामान्यलाभेपीति। जन्यत्वविशिष्टस्यलाभेयीसंबंधेनेति। लक्षणापक्षेतुतात्पर्यग्राहकाभावालीनेसर्थेःसंयोगवि

एम
३१

त्यज्ञतीत्यादेर्द्वितीयादेतः फलसामान्यलाभेपिनियतसंयोगत्वभागत्वलाभात्

यान्तसामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदस्यविशेषबोधकत्वेदृष्टान्तमाहायथेत्यादि। अन्यदेतदितिदृष्टान्तथाव
त्तत्रयद्दीष्टरूपेणास्वर्गबोधकत्वंतदाप्तमपिफलत्वरूपेणसंयोगादिबोधकत्वं।यद्दिवातत्रेष्टस्वर्ग
योत्वमैक्यान्वयेनस्वर्गादिरूपफलबोधकत्वंतदाप्तस्तेसंयोगादिफलयोरभेदान्वयेनसंयोगा
दिबोधकत्वमितिभावः। ननुसामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदात्सामान्यरूपेणक्रियाथाबोधसं
भवइतिवाच्यंतत्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्यतत्रविशेषणत्वेनान्वयेनिरवकाशत्वेनतथाविशे
षबोधसंभवेपिआप्तेस्तत्रामूलादौसंयोगत्वादिनासंयोगस्यसामर्थ्यनिबोधात्नाप्रसंगःनवसं
योगफलयोरभेदान्वयेनसंयोगत्वरूपेणान्वयासंभवादित्यतआहात्रत्रुवेदितिदृष्टान्तथावयथाबुद्धि
विशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नत्रयाणांदीक्षितदीक्षितघटत्वपटत्वादिरूपविशेषरूपेण

यद्दीष्टस्वफलत्वाभ्यांस्वर्गत्वसंयोगाभ्यांवेत्यर्थः [illegible] वाबुद्धिस्थवाचकतदाद्येरवगत्यावुच्यते

वोधः तथाप्रकृतेपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तिरूपात्परात्संयोगत्वादिरूपविशेष
रूपेणवोधः यद्वा धर्मावच्छिन्नेपदनिरूपितशक्तिग्रहत्वेनरूपेणापदस्यस्वरूपतोवोधजनकत्वमि
तिनियमस्यैतदतिरिक्तस्थलत्वादितिभावः इदंचतदादिसर्वनामपदस्यत्रापितावद्वोधकेवुद्धि
विशेष्यविषयत्वमेवशक्तिर्यहोपितद्धर्मावच्छिन्नएवबोधस्तुघटोस्मबुद्धिस्थत्वादिज्ञानस
हकृतानबुद्धिविषयत्वादिपदजन्यइतिज्ञानात् इतियतेरितिप्राचीनमतानुसारेणावो
ध्यानन्तुघटादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्यजातित्वेनयत्वादिप्रकारकपदनिरूपितशक्ति
ग्रहान्तरस्वरूपतोयत्वादिप्रकारकबोधायतेवारणायनिरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन

वस्तुनि प्रतीतिरविच्छिन्नप्रकारतासंबंधेनैव ज्ञानेरूपितशक्तिज्ञानहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतयाकार्यं
फलत्वविशिष्टे आत्मादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य जादवाधात्तदासयो गत्वोपदर्शितसंबंधे
नोपदर्शितकारणविरहात् नवविधयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रक्लप्तस्य लघुनक
ल्पतइतिवाच्यं विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पनेगौरवात् नचतदादिपदात्तविशिष्यज्ञा दवो
धस्यान्यथानुपपत्यातथाकल्पनमावश्यकमितिवाच्यं अनेनतत्कार्यकारणभावकल्पनापेक्षा
यातादृशपदानामेवशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात् इतिप्रक्लप्तेपिविशिष्टज्ञानेशक्तेरावश्यकी
त्यभिप्रायेणप्रकारतेरणाकर्मत्वनिर्वचनमुपेत्य व्यापारमात्रस्यार्थत्वेरूपणमाह अथवि
चेतिधात्वर्थतावच्छेदकफलेतिधात्वर्थतावच्छेदकविशिष्टफलेस्वर्थे

प्रेरणादि। अत्रचधात्वर्थगमनादिक्रियाजन्यविभागरूपफलस्यपूर्वदेशोपि सत्वात्तत्रापिपतेः पूर्वदे
शात्पापिकर्मत्वापत्तिरेवंतज्जिक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्योत्तरदेशोसत्वाउत्तरदेशात्पापिसज्जेः
कर्मत्वापत्तिः।तथास्पंदजन्यविभागादिजन्यफलस्यपूर्वापरदेशयोः सत्वात्तस्पंदेहभयत्र कर्मत्वा
पत्तिरतोनधात्वर्थजन्यफलशालित्वकर्मत्वंकिंतुधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वंतत्। तत्रच
नोपरिंतानुपपत्तिः।उत्तरसंयोगरूपफलस्यैवधात्वर्थतावच्छेदकतयातस्यचपूर्वदेशेऽ
भावात्।एवमधःसंयोगस्यपतेरवच्छेदकत्वात्तस्यचपूर्वदेशेऽभावात्तत्रापिपतेः पूर्वदे
शेकर्मत्वापत्तेः।एवंविभागस्यसज्जिक्रियावच्छेदकतयातत्तोत्तरदेशेऽभावान्नोत्तरदे
शेतज्जेः कर्मत्वापत्तेः।स्पंदेत्वावच्छेदकफलाभावेननोभयत्रकर्मत्वापत्तिरितिव्यापारमात्रस्यैव

नतुधात्वर्थजन्यफलशा[illegible]गमिवेत्योःकर्मत्वस्यपूर्वस्मिन्दे[illegible]स्पञ्जेस्मोद्गर[illegible]देवेत्यादेश्च

स्पर्शनेत्यंगलक्षणेत्यादौकर्मत्वबोधानुपपत्तिरेवदोषइतिभावार्थोवक्ष्येयः।ननुतद्धात्वर्थजन्यतत्तत्फल
शालित्वमित्यननुगतकर्मत्वमस्तु। अननुगतकर्मत्वनिर्वचनेप्रयोजनाभावादतोऽननुगतकर्मत्वनिर्वच
नप्रयोजनमाह। फलावच्छिन्नेति। फलजनकेत्यर्थः। सकर्मकत्वमवहारइति। तथाचानुगतकर्मत्वा
निर्वचनेऽनुगतकर्मत्वमवहारविलोपप्रसंगः। नन्वेवंसतिकथंजानातीत्यादौकर्मत्वमवहार
इत्यतआह। भाक्तमिति। लाक्षणिकइत्यर्थः। तथाचोपदर्शितसकर्मकत्वमुख्यसकर्मकत्वमवहार
नियामकमितिनदोषइतिभावः। ननुअननुगतमेवकर्मत्वमस्तु। अनुगतमवहारभावेऽपि
त्तिरतआह। तादृग्धातुयोगएवेति। उपदर्शितधातुयोगएवेत्यर्थः। तथाचानुगतकर्मत्वानिर्वचनेस
कर्मकधातुयोगेकर्मप्रत्ययविधानस्याननुगतत्वापत्तिरितिभावः। अत्रेदमवधेयं। यद्यधिधातुलभ्य
पूर्वापरीभूतव्यापारबोधकत्वेधात्वर्थस्यकर्मकत्वव्यवहारोमुख्यः। भाक्तस्तु
जानातीत्यादेस्तादृग्धातुयोगेतत्रकर्मप्रत्ययात्

तत्रच [illegible] यत्वमभेधो[illegible] न आकांक्षादेर्वैचित्र्यादुद्देश्य तावच्छेदक [illegible]न्वेति

तदर्थतावच्छेदकत्वस्यैवैकाभावेनधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपिनानुगतंतावंता
दृशात्कर्मकत्वविरहेपिज्ञानातीत्यादौयथातत्र तुयोगेकर्मविधानतथाविशिष्यगम्यादिविधाने
पिकर्मप्रत्ययविधानसंभवसेचातथाचतत्तद्धात्वर्थजन्यतत्तत्फलशालित्वरूपानुगतेकर्मत्वनिर्वचने
पिनदोषः कर्मप्रत्ययविधातेऽनुगतव्यापारस्यप्रकारतयाप्रतीतेरपिसंभवादितिव्यापारमात्रस्यधात्वर्थ
त्वेसन्निगम्योः पर्यायापत्तिदोषोऽरुद्धएवेतिनन्वेवंफलावच्छिन्नव्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वेग्रामंगच्छ
तीत्यादौग्रामादिरूपनामार्थस्यकुत्रान्वयःनतावत्क्रियार्थकेदेवदत्तोनधात्वर्थः नामार्थधात्वर्थ
योर्भेदेनान्वयबोधनस्यपगमात्।आहतत्रेति।ग्रामंगच्छतीत्यादौवेसर्थेतत्रेति।हिनोत्यर्थेतृतीया
त्ववेसर्थेआकांक्षादिर्वैचित्र्यादितिपरार्थेपरार्थेनान्वेतिनतुपरार्थकेदेवदत्तेसन्निगम्योः सकोचकत्व

दित्यर्थः तथाचतत्रैवग्रामादिरूपनामार्थस्यान्वयोनतुधात्वर्थैकदेशेफलेइतिभावः ननुग्रामंगच्छतीत्यादौ कर्मकारकस्याधिकरणत्वेनान्वयेकर्मणीतिद्वितीयावेतिएथक्सूत्रंव्यर्थमेवसप्तम्यधिकरणेचेत्सूत्रंद्वितीयासप्तम्यधिकरणेवेतिकरणेनैवनिर्वाहात्सत्यमाह अतएवेतिधात्वर्थतावच्छेदकफलेद्वितीयार्थइतित्वस्यान्वयादेवसप्तम्यर्थः तथाचसप्तम्यर्थइतित्वस्यधातुशक्तिमुख्यविशेष्येऽन्वयःद्वितीयार्थइतित्वस्यधात्वर्थैकदेशेफलेऽन्वयइतिसूचनार्थंतत्रएथक्सूत्रंप्रणायनमितिभावः नन्वेवंसतिपदार्थःपदार्थेनैवान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेणताहशव्युत्पत्तेःसंकोचकल्पनेगौरवमिसत्याह अस्त्विति फलमर्थइतितथाचफलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वेपिफलमवच्छिन्नंद्वितीयार्थंतच्च जनकतासंबंधेनधात्वर्थेऽन्वेतीत्याधेयत्वंतुद्वितीयार्थफलकर्मकार[illegible]कयोःसंबंधमयी[illegible]

आत्मा वा फलव्यापारोऽपरोक्षत्वात्तयोर्विशिष्टस्तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां

यागादेस्तथात्वप्रतीतेरदृष्टद्वारा तत्साधनत्वमस्त्विति चेन्न। तस्यापि स्वर्गसाधनत्वेन विनियोगात्। न च स्वर्गसाधनत्वमदृष्टद्वारा यागादेरेवेति नियमोऽस्ति। तस्मात्प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्फलवदेव यागादिकं कर्तव्यतया विधीयते। तथा च फलवत्त्वेन प्रतीतस्य यागादेः फलसाधनत्वमेव युक्तं न पुनरदृष्टद्वारा स्वर्गसाधनत्वमिति सिद्धम्। तस्मात्फलवत्त्वेन प्रतीतस्य यागादेः फलसाधनत्वमेव युक्तं न पुनरदृष्टद्वारा स्वर्गसाधनत्वमिति सिद्धम्।

क यत्तु प्रभाकरेण प्रोक्तं "नियोगो विधिरित्युच्यते। स च नियोज्यो नियोक्तव्यः कर्म चेति चत्वार आत्मभूताः। तत्र नियोगः प्रवर्तनालक्षणः। नियोज्यो यं प्रवर्तयति। नियोक्तव्यो यस्मिन्प्रवर्तयति। कर्म यत्प्रवर्तयति। तत्र नियोगो भावनेत्युच्यते। सा च द्विविधा शब्दभावना अर्थभावना च। तत्र शब्दभावना लिङादिशब्दव्यापारः। अर्थभावना पुरुषव्यापारः। तत्र शब्दभावनायाः करणमितिकर्तव्यतारूपमाख्यातार्थः। अर्थभावनायाः फलमिति। तत्र करणं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति। इतिकर्तव्यतारूपं तु प्रयाजादिकं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति। फलं तु स्वर्गादिकं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति। तत्र करणं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति। इतिकर्तव्यतारूपं तु प्रयाजादिकं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति। फलं तु स्वर्गादिकं भावयेदित्यनेन रूपेण प्रवर्तयतीति।

विहरणादिप्रयोगापत्तिः तत्संयोगादिरूपफलस्पृहयुतयात्मनोपि तादृग्फलाश्रयत्वं संभवे
नस्वात्मदृतिताद्दृग्फलानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् विहरणादिकर्ता बोधसंभवादिस्तत्कर्ता
भूमिप्रयातीत्यादि। क्रियान्वयीति। एतेनपरसमवेतत्वस्पृहीत्यार्थत्वेपितत्स्पृहेत्र न्वये संयोगादिरूप
फलस्पृहयुतयात्मदृतित्वेनतथाविधप्रयोगवारणासंभवइतिनिरस्तं। ननुपरसमवेतत्वमिसत्र
किमपेक्ष्यपरत्वविशिष्टंप्रत्ययार्थापेक्षयेतिचेन्नाचैत्रेणात्मागम्यतइतिप्रयोगापत्तेः। अत्रप्रकृत्य
र्थागमनापेक्षयाऽऽत्मनः परत्वादिसत्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः। इत्यादिति। विज्ञेयमेवंव्युत्पाद्यति। परत्वमित्यादिना
द्वारीसत्रादिनाकर्मकर्तरिप्रयुक्तः स्वार्थीतिस्वार्थीयः फलेतूक्तन्यायेपेक्षयेत्यर्थः। स्वफलावच्छिन्नव्यापा
रोद्देश्यत्वार्थत्वेफलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षेतु आत्मानंरेणाश्रयत्वायर्थकतयास्वार्थाश्रयत्वाश्रयापे

समवेतमपिकर्मप्रत्ययार्थतः इत्यांस्तत्रेदमस्परत्वमनपेक्षंतिङनभिहितस्वार्थापेक्षंतिङनभिहितस्वार्थफलाश्र

घटंजानातीइच्छतिभवतिरुक्तेचैत्रोचैत्रेणज्ञानंघटेकर्मतेघटइत्यनेनविषयपदार्थाभिधायित्वात्

मयेसर्वत्रवसेयंतथाचप्रयोगःछतीसादीयामान्यवृत्तिर्याधात्वर्थतावच्छेदकंसामान्यंतद्वृत्तिसंयोगानुकूलस्फरत्तदनुकूलकृ
तिमानित्यन्वयबोधः।एवंयागंप्रतिसादीयामान्यवृत्तिर्याधात्वर्थतावच्छेदकंसामान्यंतद्वृत्तिसंयोगानुकूलस्फरत्तज्ञानंफल
वानतदाश्रयतावान्याधात्वर्थसन्चयबोधइतिभावः।ननुसर्वत्रद्वितीयासमभिव्याहारस्थलेकर्मत्वंधात्व
र्थलेघटंजानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः।ज्ञानजन्यफलस्यघटादाववृत्तित्वेनतत्रतदभावेनान्वयबोधात
भवात्।एवंसर्वत्रपरसमवेतत्वकर्मप्रत्ययार्थइदमप्यसङ्गतं।आत्मानंजानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः
आत्मान्यवृत्तित्वस्यज्ञानादावप्रसिद्धत्वात्तत्रान्वयबोधासंभवादितिचेन्नाहघटंजानातीत्यादि।
विषयित्वमितितुकर्मतेतिद्वितीयास्थलेद्वितीयार्थाभिप्रायेणविषयत्वमितितुकर्मणिद्वितीयास्थलेकर्मत्वा
र्थाभिप्रायेणोक्तंतदतीयेसमभिव्याहारस्थलेतृतीयार्थसंख्यान्वयबोधकधात्वर्थसम

भिव्याहृतद्वितीयासमभिव्याहृतधातुस्थलेफलादेर्धात्वर्थत्वनियमःएवंतादृशधातुस्थलेकर्मत्व
यस्मात्परसमवेतत्वमर्थिनामत्रेति भावःतथासतितत्रतत्रान्वयबोधप्रकारमाह।अन्वयश्चेति।
एकत्रेतिकर्त्राख्यातस्थलेइत्यर्थः।अस्मत्रेति।ननुविषयत्वादेःकर्मप्रत्ययार्थत्वेज्ञातोयंदण्डस्त्रवि
षयत्वस्मद्युष्मद्योर्भेदान्वयबोधसंभवःनायार्थयोर्भेदेनान्वयबोधनीकारात्।नवाःभेदान्वय
बोधःबाधादिसतआह।ज्ञातइत्यादितथाचाख्यातस्थलेकर्मप्रत्ययस्यविषयत्वादिकमर्थः।कर्म
णिकृत्प्रत्ययस्तुविषयादिकमर्थः।तस्मात्प्रथमान्तार्थेत्रभेदान्वयःनामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्य
सर्वसंमतत्वादितिभावः।ननुसर्वत्रसविषयकधात्वर्थविषयितयाइतरयदार्थस्यान्वयोनीकार
त्रभुञ्जनोपिभोजनायय ततश्चतिप्रयोगानुपपत्तिः।तदातत्रभोजनविषयकक्रकसभावादिसत

विषयतासंबन्धेनतत्रैवभोजनेतेज्ञातोज्ञातामेष्टत्वादेःकर्मकर्तृत्वेविषयाश्रयपतेभोज

यतनइत्यादौचयत्नाश्रयः पस्थितेयत्नादौविषयत्वेनान्वयः अपितूद्देश्यत्वेनपदस्वाभाव्यात्

आहायतनइत्यादितथाचपदार्थातिरिक्तसविषयकधात्वर्थतत्रविषयत्वेनेतरपदार्थान्व
यः अत्रतद्रूपत्वेनेतिभावः अतएवेतिः यतोयतिपदार्थउद्देश्यत्वेनेवेतरपदार्थान्वियोननुविधेय
त्वेनअतएवेसत्यर्थः अभुंजानोपीत्यादिः अत्रयथातत्रतदाभोजनविषयकइच्छ भावेननयाप्रयोगा
नुपपत्तिः मरनमनइत्यत्रतुतन्नतदर्थायति धात्वर्थः फलमितितथाचफलानुकूलव्यापारे
धातोःशक्तिवादिमतेपिफलेशक्तिफलजनस्यावश्यकतयातत्रैवतत्कल्पनमुचितमितिभावः
नन्वेवमतिगछतीत्यादौसयोगरूपफलानुकूलव्यापारोधात्वर्थस्यानुभवसिद्धस्यकथंवाहस
तआह अनुकूलव्यापारइति पदार्थैकदेशोन्वयानंगीकारेवाह व्यापारमात्रदेतिनतुकेवल
व्यापारस्याख्यातार्थत्वेगछतीत्यादौधात्वर्थसयोगस्यातार्थव्यापारयोः कथंजन्यजनकभाव
अतएवभुंजानेपिभोजनाययतनइत्यादयोप्रयोगाः फलेधात्वर्थः अनुकूलव्यापारेव्यापारभा

लाभमत्राह। जन्यजनकभावः सादिः। ननु सर्वत्र फलस्य धात्वर्थत्वेनाद्यक्षणसंबन्धेन सादेर्योगस्य स्वादिरूपफलेवर्तमानत्वेऽसाधनत्वादसंभवात्तत्संबन्धेनानुपपत्तिरित्यत आह। लडादीत्यादि। लडाद्यर्थः। वर्तमानत्वादिकालिङाद्यर्थः। इष्टसाधनत्वादिकमिति सप्तम्यर्थः। वर्तमानत्वादीत्यादिनाभविष्यत्वादिपरिग्रहः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिनाऽनुमितिसाध्यत्वपरिग्रहः। एकपदोपात्तत्वेति। एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वेत्यर्थः। तत्रेति। व्यापार एवेत्यर्थः। तथाचाख्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वयाभिप्रायेण व्यापारसमर्थवर्तमानत्वादेरुपस्थित्यनन्तरमेकस्मिन्नेवाख्यातपदे प्रतीतिरिति भावः। ननु फलस्य धात्वर्थत्वेऽद्योदनादिरूपपाकफलानुपपत्तिदशायां तण्डुलपाकादिरूपव्यापारसत्त्वे पाकोभविष्यतीति प्रयोगापत्तिः। तत्र विरहे कथञ्चित्समभिव्याहृतपचधात्वर्थे ओदनादिरूपफलवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्साधनत्वादिकमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यान्वेतीत्यर्थः।

भावप्रत्ययस्यार्थ आदेः अनुकूलव्यापारस्य तेनार्थः तेन व्यापारलक्षण[illegible]स्यादृष्टद्वारा पाकोत्प

स्मत्वादित्यत आह। भावप्रत्ययस्यार्थजादेरिति। भावविहितस्यार्थजादेरित्यस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। अनुकूलव्यापा
रणेति। तथाचतत्र भावविहितस्यार्थस्यतादृशव्यापारस्यसिद्धतया तत्रवर्तमानप्रागभावप्रतियोगि
त्वरूपभविष्यत्त्वस्यवाधितत्वेनतथाप्रयोगायसंभवादितिभावः। तेनेति। भावविहितस्य धात्व
र्थस्य प्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः। फलानुत्पाददशाव्यापीति। स्रोदनादिरूपफलानुत्पादद
शायामित्यर्थः। तादृशफलोत्पाददशायातुतत्रवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्त्वस्यो
दनादिरूपफलेस्वभावेनतथाप्रयोगासंभवात्तयैवोक्तमिति। यज्ञः सुकृत्व्यापारार्थकत्वेयु
त्पत्तेरभावनवेति। व्यापारविगमेपाकादिरूपव्यापारविगमेइत्यर्थः। पाकोविद्यतइति। तत्रधात्व
र्थस्य स्रोदनादिरूपफलेवर्तमानकालसंबंधित्वरूपविद्यमानत्वस्यसत्त्वेनतथाप्रयोगापत्तिसंभवादि

[illegible]नप्रयोगः अजाव्यापारजन्यमेफलसत्त्वेपाकोविद्यतइ

नापि पदभूतलयो[illegible]संयोगइति[illegible]योगमनमित्यादिप्रत्ययः प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापा

[illegible]

तिभावनाभावविहितयत्नादीसत्रापिपरग्राह्यत्वंदुर्वारंप्रत्ययस्यव्यापारार्थकत्वेयुक्तिमाहानापीत्यादि।
अत्रभावत्वंदुरसंप्रत्ययस्यनिरर्थकत्वेसंयोगरूपफलमात्रस्यागमुधात्वर्थत्वेनतस्यचघटभूतलो[illegible]भय
वृत्तितयाघटभूतलयोर्मिथोयोगमनमितिप्रयोगापत्तिरुवीरवेतित्तस्यव्यापारार्थकत्वमावश्यक
मितिभावनान्वेतन्मतेकर्मत्वेनधात्वर्थनावच्छेदकफलशालित्वफलस्येवतन्मतेधात्वर्थतयाधा
त्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेनतथालक्षणासम्भवइतिकश्चित्। नापिपरसमवेतव्यापारतन्यधात्व
र्थफलशालित्वतत्। स्वात्मानमप्रयोनिविरोधइतिप्रयोगापत्तेःविरोधस्यस्वपरोयःस्वावृत्तयवःतस्मवे
तोयःस्वात्मकव्यापारःतज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादिसंतऋाह। प्रत्ययोपनीतेतिप्र
त्ययोपनीतोयःपरसमवेतव्यापारःतज्जन्यतयाप्रार्थ्यफलतत्कालित्वमवेतन्मतेकर्मत्वे। तादृशस्य
रजन्यधात्वर्थफलशालित्वंचकर्मत्वंफलनि[illegible]यत्वंहीलोदा[illegible]व्यापारनिष्ठाधेयत्वंतीयादि
नाभिधीयतेऽपंचतंडुलप[illegible]त्रइत्यप्यंडु[illegible]ष्ठफलो[illegible]नकव्यापारवांश्चैत्रइत्यर्थः मैत्रेण

व्यापारस्यप्रत्ययोपनीतत्वाभावेननवात्मानंप्रत्यात्मविशेषगतिप्रत्ययप्रसंगःनवात्रव्यापारस्य
देवर्थमितिवाच्यंव्यापारेणप्रत्ययोयनीतत्वप्राप्तयेतस्योपादानात्। अन्यथावर्तमानत्वप्रत्ययेन
प्रत्ययोपनीतोयःपरसमवेतकालोपाधिस्तज्जन्यधात्वर्थफलशालित्वेनधात्वर्थोपिकर्मत्वमभवा
न्नस्वात्मानंप्रत्यात्मविशेषगतिप्रतीत्यापत्तेःनचतथापिधात्वर्थेतिव्यर्थं। गच्छतीत्यादौएवंदेशसंयोगि
र्मत्वापत्तिःतस्मात्प्रत्ययोपनीतोयःपरसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलेविभागस्तच्छालित्वात्ति
ङुपादानेचनतद्धात्वापत्तिःतस्यधात्वर्थत्वाभावात्। अत्रचपरसमवेतस्वकर्मप्रत्ययार्थःनस्यच
कार्योत्पत्तौस्वात्मन्यन्वयाभावात्तार्थव्यापारोकर्मीत्यत्रस्वपदंनिरुक्तंद्रष्टव्यंतेनतीयार्थव्यापारस्यान्व
यइतिपरे। तुधात्वर्थेसाध्यतासंबंधेनयत्नेतिवत्प्रकृत्यर्थेधात्वर्थोधिकरणत्वसंबंधेनयत्नान्वयेति

तरपेक्षयाववोधोऽस्त्येव ग्रामंगच्छतीत्यादौग्रामइतिसंयोगजन्यकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवोधेऽन्वये
त्रैवग्रामोगम्यतइत्यत्रैवेवइतिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगशाली ग्रामइतिवोधः ननुकर्त्री
ख्यातकर्मख्यातयोः पा[illegible]रत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नवोधकत्वेकथमेकत्रकर्तृप्रत्ययः एकत्रकर्मप्रत्य
यइतिव्यवहारइत्यत आह। फलव्यापारयोरितिततश्चफलस्यविशेष्यतयाव्यापारस्यविशेषणतयाचैत्र
त्ययइतिभवतिव्यवहारः एवंफलस्यविशेष्यत्वेव्यापारस्यविशेषणत्वेचकर्मप्रत्ययइतिभवति
ननुकर्मख्यातस्थलेधात्वर्थफलस्यप्राधान्यान्नाख्येयत्वयोधोनीकारनामार्थधात्वर्थयोःप्राधा
न्येनान्वयवोधोनापीक्रियतइतिकुमतिभंगप्रसंगइत्यत आह वस्तुतइतिति। अधिकरणत्वमिसा
दिप्रथमान्तत्वंयस्यपूर्वोक्तार्थस्यतेनान्वयः। ननुकर्माख्यातवत्कर्मस्थलेपिआश्रयत्ववोधकत्वेत [illegible]

आख्यातेव[illegible]आश्रयिव्यापारएवार्थः कर्माख्यातेचधात्वर्थफल[illegible]धिकरणत्वं

कर्मेरुद[illegible]आश्रयः कर्तृकर्मव्यापारश्च[illegible]कर्मकर्तृसा[illegible]नाधिकरण्यात्पूरोद्यादः जानाती

त्यनामार्थेऽनवप्रसंगःनामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्यानेकीकारान्हसतआह।कर्मकृतेति।आश्रयश्
चेति।फलस्पेत्यादिः।कर्तृकृतोपियत्नाश्रयबोधकत्वेनकाकस्वबोधजनकत्वेरक्षणार्थंआख्यातस्यवि
यत्नवविशिष्टस्याक्त्वापत्तिरितआह।कर्तृकृतइत्यादि।कर्तृकर्मेत्यादि।उपदर्शितोभयस्थ
लेकर्तृकर्मभ्यांसहकृत्वसंख्यार्थभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तुरोधादित्यर्थः।ज्ञानातीत्यादि
प्रयोगइति।आख्यातकर्मर्तृकृतमितिशेषः।पूर्वोक्तरीतिः।आश्रयत्वविषयत्वेकर्तृत्वाख्यातकर्मो
क्तयोःआश्रयविषयत्वेकर्तृकर्मकृतार्थइत्यर्थः।सुवर्थएवेत्यादि।पचतइत्यत्रव्यापार
स्याख्यातार्थत्वाभावात्फलेवर्तमानत्वान्वयबोधागीकारेव्यापारसत्वदवस्थायांफलसत्वदवस्था
यामपिपचतइत्यादिप्रयोगापत्तिः।एवंपक्तइत्यादौआख्यातभावेनतदर्थव्यापारेनीतत्वस्यबो

[illegible]त्यादिः[illegible]इत्युत्तरग्रन्थेनाचैत्रेणपच्यतेपक्वमित्यादौकर्मवैशिष्ट्यव्यापारसत्वदवस्थयः

द्वि॰दी॰ ४६ वर्तमानत्वं तत्रार्थत्वेनधात्वर्थफलेऽतीतत्वस्यान्वयानौचित्यात्फलसत्वद्ज्ञानयोर्व्यापारत्वाद्ज्ञानार्थोपक्लृप्तेऽनुभवेऽतिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेदित्याह—वर्तमानत्वादिति। वर्तमानत्वादीत्यादिना अतीतत्वादिपरिग्रहः। ननु पचमानश्चैत्रो देवदत्तमपचत्पचत्यपाक्षीद्वा पचेदित्यादौ व्यापार एव तत्तत्कालवर्तमानत्वविशिष्टः स्वीकर्तव्यः। तथा च पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति ननु यदर्थैकदेशाश्रितेति व्युत्पत्तिभङ्गस्तत्राह—पचमानश्चैत्रादिति। तथाव्यक्तेत्यादिना तत्रापि व्युत्पत्तेः संकोचः कल्प्यतइति भावः। सर्वत्रैतादृशव्युत्पत्तिस्वीकारेत्याहासावेवेति। ननु वर्तमानत्वं तत्र व्यापाराश्रयतायाः बोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिगर्भमित्यत आह—विशिष्टेति। आश्रयतासंबन्धेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः। अनुभवेत्यादि। एकयैवोपस्थित्योरर्थयोः परस्परमन्वयबोधयोरेकपरोपस्थाप्ययोः परस्परमन्वयबोधे बाधकाभावेन तादृशानिर्णीतविशिष्टार्थबोधानुपपत्तिरिति भावः। ग्रन्थ ४६

एवकारस्येषान्वयोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगव्यवच्छेदस्तात्पर्यात्प्रसक्तत्वात्

नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधावुत्पत्तिमद्वृत्तस्वमानाभावस्तत्राह एवकारस्येतीतायथा
एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधानंगीकारेपार्थस्वधनुर्धरइत्यादौयार्थान्वयोगव्यवच्छेदो नु
पपन्नः। एवकारस्याप्यन्वयोगव्यवच्छेदेचैत्र सेर्मत्रशक्तिर्ह्ययस्वीकारेणाउपदर्शितानुपपत्तिस्तत्वादितिभावः
ननुएवकारस्याऽन्वयत्रशक्तिर्नस्वीक्रियतेकिंत्वन्वयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदएवतथाचोपदर्शि
तान्वयबोधोऽनुपपन्नइत्यतआह अन्वयोगेत्यादि। अन्वयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यवच्छेदमात्रेप्रसक्त्यर्थ
प्रतिप्रसक्तत्वादितिः सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः। तथाचपार्थएवधनुर्धरइतिवत्चैत्रएवधनुर्धरइतिवचो
गापत्तिः। चैत्रान्यायोगव्यवच्छेदस्यचैत्रान्वयोगप्रतियोगिकस्यधनुर्धरैर्विधमानत्वादितिभावः
नन्वन्वयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदएवएवकारशक्यः। तथाचनचैत्रएवधनुर्धरइत्यादिप्रयो

गः पार्थरूपवद्धनुर्धरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्प्रसिद्धिविरोधात्
त्रदोषमाह। अन्ययोगत्वावच्छिन्नेत्यादि। अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवृक्षेऽस्मिन्नाकाशसंयोगस्य
त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यास्मिन्नाकाशसंयोगे वक्तुमशक्यत्वात्प्रसिद्धिविरोधात्। पार्थ एवधनुर्धरत्वादौ। अस्मत्तादात्म्यत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्यास्मिन्नाकाशसंयोगे प्रसिद्धेः। एवंविधस्यैव गवश्वत्वादौ। अस्मत्समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावरूपस्यास्मिन्नाकाशसंयोगे प्रसिद्धेर्दोषाभावः। अस्मत्समवेतस्यप्रसिद्धिसम्भवात्। अतस्तत्र दोषमाह। तावित्यादि। एवंविधस्यैव गवश्वत्वादौ दोषाभावः। अस्मत्समवेतत्वाभावस्यप्रसिद्धित्वेसत्यर्थः। ननुतत्र गवेऽस्मत्समवेतत्वव्यव
च्छेदस्यबाधितत्वेनैवंविधस्यास्मत्समवेतत्वाभावस्यतत्राबाधितत्वेनबोधसम्भवात्। एवंपार्थएवधनुर्धरत्वादौ। अस्मत्तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यप्रसिद्धिसम्भवेनबोधसम्भवाद्गोऽवगात्तुरङ्गो वा

वच्छिन्नेनीलस्यान्वयेनघटत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयतेतयापार्थक्यंवेत्यादौएवकारार्थान्वयेकरेतोभेदे पार्थक्यान्वयेनासम्बन्धयोगेतस्मिन्वच्छेदे न्वयेनपार्थक्यनादात्मन्य वच्छेदःप्रतीयतइतिसमुदितस्य थार्थः। ननुकार्यकरणार्थआपाराश्रयेकरेत्रोव्यापारेवर्तमानत्वा न्वयस्वीकारेमदनमनेयदार्थः पदार्थ नान्वेतिनतुपदार्थेकरेत्रोनेतिकुत्पत्तिसंकोचएवदोषः। व्यापाराश्रययोस्तस्यनानात्रशक्तिकल्पनाप्रसंगइत्यतआह। समानत्वेतिततथाचात्मास्मृतित्वेनवक्तृतोशक्तिवादिनायेकार्यकरणार्थकत्वाश्रयेकरेत्रोक्तृतोवर्तमानत्वादन्वयाभ्युपगमेऽपरस्मिंतुत्पत्तिभागःवर्तकृतःस्मृतौभाश्रयेवशक्तिंध्यस्वीकारेनेतशक्तिकल्पनाप्रसंगोवक्तृयमभ्युपेयोस्मृतत्वयेपीतिभावः। ननुभोक्तात्मकर्तृकतोर्व्यापारतदाश्रययोःशक्तत्वेसमुन्नतेसमुक्तारित्यादावपितथैवशक्त्यन्तयासुरुधानोःकृसर्मकत्वा

व्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ नञ्र्थेन संयुक्तस्यादिधातोरनन्तरं संयोगफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य प्रतीतेश्च

पत्तिः प्रसयोपनीतधात्वर्थानुकूलव्यापारजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्यात्र वृक्षादौ संभवादिसत्या
ह धात्वर्थेत्यादि। तथा चात्र प्रसयस्य व्यापारार्थकत्वे तथाविधव्यापारविरहिणि वृक्षेतादृशप्रत्य
योपपत्तिरितिभावः। ननु अदृष्टवदात्मसंयोगादिरूपव्यापारस्यात्र वृक्षादौ सर्वदा सत्त्वेनतत्र तथाविध
व्यापारविरहएवा सिद्ध इति संयुक्तस्यादीप्रसयस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरतो दूषणा
तरमाह। संयोगमात्रस्येति। मात्रपदेन व्यापारस्य व्यवच्छेदः। तथासतितत्र व्यापारस्यापिवाधस्या
दितिभावः। ननु कर्मकत्वमिति। व्यापारस्यप्रसयोपनीतत्वाभावेनप्रत्ययोपनीतताज्ञाव्यापार
जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्यतत्रकोप्यभावान्नसकर्मकत्वमितिभावः। ननुयत्नो व्यापारार्थक
त्वेभावेयत्नेसतुज्ञासनविरोधः। तादृशानुज्ञासनेनयत्नः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतेरत्र आह। सं

नतत्रप्रसयस्यव्यापारार्थकत्वे नसकर्मकत्वं संयोग इत्यादिधात्वर्थमात्रप्रतीतेश्च यत्नादेश्च प्रयोग

मातृका.मा.लिखितं संस्कृतम्

योगाद्यादिति। तथाचतादृशानुज्ञासत्त्वेलाभिप्रायकमितिनदोषइतिभावः।तत्रेत्यादि।तत्रलक्ष
णायानादृशानुभवीयपादनेनतुल्यायवाद्यत्वमेवाख्यात ज्ञाख्यतावच्छेदकंयुक्तमितिभावः।अदन
मनेदोषान्तरमाह। फलेति। तथाचपाकानुकूलसाधारण व्यापाराभाववति अदृष्टादिरूपसाधारण
व्यापारवतिपुरुषेपचतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गोऽदनमनेऽवीरहितिभावः नन्वसाधारणजनकताज्ञा
यव्यापारस्याख्यातार्थतेनोक्तदोषइत्यतआह।विभागादीति।यत्रेति इष्टापत्तिःसम्भवतीतिनि
ष्कृष्यादाविसुक्तं।प्राग्भावकर्मनमुपलक्षणमाह। तत्रतत्रेत्यादिना।तत्रतत्र।गच्छतीत्यादौ।
तत्तत्फलेति।तथाचविभागादौसत्यर्थेकुचिदाम्रयत्वादिकर्मणीतिभावाख्यातस्थले आम्रयत्वादिभा
वाश्रयकुचिदिति। प्रसङ्गादिति। लक्षणादिनातादृशानुभवीयपादनेतुल्यायवद स्वेवज्ञाररणीकरणी

वधार्थः सर्वत्रधात्वर्थाश्रयत्वसंख्यावत्तेमनसादिकंकुचेत्याख्यातार्थइति
क्रमतमचिन्तादृशयत्नानुभवसंगादनुपादेयम दृत्याख्या ॥ ५

ॐ तत्सदिति भावः॥ इति श्रीरघु देवभट्टविरचितायां ख्यातिवादरिष्यणीसमाप्ता॥